

SUROVA ŠKOLA

DOŽIVLJAJI INŽINJERACA NA NERETVI I NA DRINI

S ticajem okolnosti, koje su navirale kao bujica u onom krvavom grču bitke na Neretvi, desilo se da je borbeni rad sićušne inženjerske jedinice od 35 boraca i rukovodilaca postao vidljiv na opštem fonu ovog, u našim razmerama, grandioznog ratnog sudara. Njihov rad je znatno doprineo spašavanju preko 4.000 ranjenika i bolesnika, a taj zadatak se u toku bitke nametnuo svim našim divizijama, koje su u odsudnom momentu napustile tek zauzete delove kanjona Neretve i Rame, na glavnom pravcu nastupanja, i pohitale na Makljen u »bitku za ranjenike«, kako ju je kasnije nazvao drug Tito. U tom momentu ovo je bila zaista borba još zdravih boraca za život svojih ranjenih drugova, za spasavanje naših pokretnih bolnica, ma kakve da su one bile, u kojima je svako mogao da se sutra nađe i sam.

Inženjerci male Inženjerske čete Vrhovnog štaba, i ja sa njima, ostavši prvih dana marta u kanjonu Neretve praktično sasvim sami na celom potezu od Ostrošca do Drežnice (oko 45 km), oštro smo osećali svoju odgovornost. Kanjon, sa potpuno neoštećenim komunikacijama, koje su direktno vodile u Konjic, ka Nemcima i četnicima, i u Mostar, gde su bili Italijani — odjednom se pretvorio u nebranjenu i neprijatelju lako pristupačnu blisku pozadinu cele naše Operativne grupe. Tu u blizini, između nas i naših divizija na Makljenu, u kanjonu Rame, bio je ceo Vrhovni štab, nešto već prispelih ranjenika, neki zbegovi, sva naša zlehuda rezerva hrane i municije, topovi i tenkovi skoro bez goriva, zaplenjeni pre nekoliko dana od Italijana u Prozoru itd.

Naš zadatak, koji je u početku bio ograničen samo na osiguranje bokova zaprečavanjem, tj. rušenjem mostova prema

Mostaru i tunela u Ivannplanini u pravcu Sarajeva, u tom momentu je postao znatno širi — značio je osiguranje novostvorene pozadine Operativne grupe na celom prostoru od Ostrošca do Drežnice, da bi kasnije, po završetku bitke na Makljenu, iznenada prerastao u nov i veoma težak zadatak izgradnje prelaza preko Neretve za izvlačenje ogromne kolone od skoro 4.000 ranjenika i bolesnika.

Takva uloga inženjerije u bici na Neretvi poznata je i spominje se u opštim potezima u istorijskim hronikama i vojnim raspravama.

Iznoseći ovde zajednička sećanja, ne samo moja nego i većine danas živih inženjeraca koji su učestvovali u bici na Neretvi u sastavu Inženjerske čete Vrhovnog štaba, želim da izrazim moje lične nezaboravne utiske, da skupim interesantnije detalje i osvežim sećanja na hrabrost i požrtvovanost onih trideset i pet mladića inženjeraca, koji su dali sve od sebe za spasavanje ranjenih drugova i time aktivno učestvovali u izvođenju čuvene ratne varke, grandiozne Titove operacije na Neretvi.

U periodu stvaranja proleterskih brigada, kao naših prvih regularnih jedinica, bio je položen temelj organizovanoj partizanskoj inženjeriji.

Sutradan po formiranju Druge proleterske brigade u Cajniču (2. marta 1942.) pozvao me je drug Tito u Foču i u dužem razgovoru, spominjući teškoće i gubitke pretrpljene prilikom povlačenja iz Užica, uslovljene baš nepostojanjem organizovane inženjerije, istakao potrebu za stvaranjem tehničkih delova kod proleterskih i uopšte kod svih budućih regularnih jedinica, da bi se pojačala njihova efikasnost u borbi. Naglasio je da se tu ne treba zanositi nekim krupnim tehničkim idejama nego izgrađivati metode upotrebe »partizanske tehnike«, koja bi pružala efikasna rešenja u okviru realnih materijalnih sredstava. Ukazao je da je odlučujući faktor u stvaranju naše inženjerije odgovarajuće vaspitanje ljudstva, razvijanje kod njega smelosti u rešavanju tehničkih borbenih zadataka i vere u svoje sposobnosti.

U duhu ovih njegovih uputstava Statutom brigada bio je predviđen pri štabu brigade, između ostalog, i

»Pionirski vod, koji sačinjavaju više specijalizovanih desetina: pionirska, minerska. Vodom rukovodi vodnik«.¹

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, tom II, str. 136, izd. Vojnog istorijskog instituta, Beograd 1949.

Tih dana u Foči je bila formirana Pionirska desetina u sastavu Prateće čete Vrhovnog štaba.

Ova desetina, raspolažući sa oko 300 kg eksploziva i nešto primitivnog alata, učestvovala je veoma uspešno u borbama oko Foče, u aprilu i maju 1942. Po zadacima dobivenim direktno od Vrhovnog štaba ona je srušila sve teške gvozdene mostove preko Drine od Ustiprača do Šćepan-Polja, o čemu je javila i Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, spalila drvene mostove preko Čehotine, izgradila viseći most dug 56 metara preko Pive kod Kruševa i nekoliko mitraljeskih bunkera od kamena i drveta za odbranu Šćepan-Polja, a u marš-manevru za Bosansku krajinu, pri prelazu Operativne grupe preko železničke pruge Sarajevo — Mostar, srušila železnički most kod Blažua, na samom desnom krilu grupe i kasnije više puta zaprečavala put Kupres — Bugojno iza Velikih vrata u toku teških borbi oko Kupresa.

U noći 3/4 oktobra 1942. pionirska desetina je poslednja napustila Jajce i minirala staru hidrocentralu. Raspolažući sa manje od 25 kg trotila, izveli smo ponaosob oštećenje svakog od deset agregata. Iako su to na izgled bila neznatna oštećenja, hidrocentrala je u stvari bila potpuno izbačena iz pogona zato što su svi agregati bili oštećeni na istim vitalnim mestima te je tako sprečena mogućnost delimične opravke zamenom delova. I zaista, Nemci nikad nisu potpuno uspostavili njenu prvobitnu snagu.

Takva i tolika aktivnost male, ali dobro organizovane i osposobljene pionirske desetine u toku proteklih sedam meseci opravdavala je, a jačanje naše vojske i zahtevalo, stvaranje veće inženjerske jedinice. S druge strane, na našoj već velikoj i znatno razorenoj slobodnoj teritoriji osećala se potreba za tehničkim rukovodstvom u radu na uspostavljanju najnužnijih komunikacija, veze i ostalog, bez čega se nije mogla organizovati naša pozadina.

U oktobru 1942, kad je Vrhovni štab bio na Mliništu, drug Tito je odlučio da se formira Inženjersko-tehnički odsek Vrhovnog štaba, kojemu je stavio u zadatak da sve ovo ostvari.

Istog meseca u Bosanskom Petrovcu oformljen je inženjerski kurs, na koji je pozvano oko 120 boraca iz Like, pretežno sasvim mladih ljudi i u većini boraca od 1941, među kojima i nekoliko zrelijih ljudi, profesionalnih минера.

Kurs je trajao 15 dana. Stručni deo predavanja obuhvatao je, uglavnom, osnovna znanja iz rukovanja eksplozivnim sred-

stvima, kao i metode njihove upotrebe izgrađene u toku naše sedmomesečne prakse. Paja Savić² je održao nekoliko predavanja s političkim i opšteobrazovnim temama. U isto vreme bilo je organizovano prikupljanje raznog eksplozivnog i tehničkog materijala i opreme u oslobođenim gradovima, naročito u Bihaću, da bi se stvorila što kompletnija (improvizovana, ali racionalna) inženjerska oprema buduće jedinice. Na kursu je počelo i stvaranje organizovane službe veze održavanjem odgovarajućih predavanja.

Kurs je bio smešten u zgradi bivšeg sreskog načelstva, a život slušalaca organizovan na sasvim vojnički način, sa tačnim rasporedom vremena i svim elementima vojničke discipline, po ugledu na život naših proleterskih brigada.

Partijska organizacija kursa radila je intenzivno, mnogo novodošavših drugova bilo je primljeno u Partiju i ceo sastav kursa u moralno-političkom pogledu već je predstavljao čvrsto zbijenu jedinicu.

Po završetku kursa formirana je Pionirska četa, kao treća četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, jačine 50 boraca i rukovodilaca, dok su svi ostali bili upućeni u razne brigade za formiranje pionirskih vodova. Oni su u svoje jedinice poneli i nešto opreme i eksplozivnog materijala, izdvojenog iz naših skromnih rezervi.

Sve do početka IV ofanzive četa se nalazila u Bihaću u sastavu bataljona. Pored službe obezbeđenja Vrhovnog štaba, ona se stalno uvežbavala. Svi su inženjerci naučili da veslaju i uopšte da barataju sa čamcima na Uni, dobro su upoznali svoju tehničku opremu, svaki pojedinac je znao svoje mesto i ulogu u akciji miniranja mostova itd. Četa se relativno dobro hranila i ova mala jedinica, sastavljena od snažnih, sposobnih i veštih ljudi i svesnih boraca, ostavljala je zaista dobar utisak.

NERETVA

Inženjerska četa je ostala u Bihaću kao zaštitnica operativnog dela Vrhovnog štaba na čelu sa drugom Markom i poslednja je napustila grad, posle rušenja mosta preko Une u samom gradu jedinog mosta na ovom toku rijeke.

Nemačka avijacija je, da bi sprečila rušenje mosta mitraljirala njegovu okolinu, ali su inženjerci strpljivo i potpuno

² Pavle Savić, akademik i profesor univerziteta.

pribrano, između naleta »dornijea«, nastavili da ga ruše. Dok su avioni pravili zaokret, brzo su nameštali i palili mine. Rušenje je bilo dugo i naporno jer je ovu tešku armiranobetonsku konstrukciju trebalo porušiti ili sa nekoliko veoma jakih spoljnih mina ili bušenjem velikog broja minskih rupa u betonu. Mi nismo imali ni velike količine eksploziva, ni alata za bušenje, ni vremena — svega nekoliko časova. Rušenje smo izveli na »partizanski« način — uzastopnim eksplozijama malih mina mina od jednog-dva patrona proširili smo dilatacione fuge i u tako stvorene veće šupljine, posle šeste uzastopne eksplozije, smestili veće mine i njima oborili grednu konstrukciju prvog otvora. Na isti način, ali neuporedivo brže, bio je srušen i drugi otvor.

Jedna desetina inženjera, pod komandom Vjekoslava Spoje, zamenika komesara čete, još ranije je otišla u Ostrožac i pripremila zgradu starog dvorca za smeštaj užeg dela Vrhovnog štaba, a po odlasku druga Tita, Nazora i drugih, uništila eksplozivom drveni most preko Une ispod dvorca. Probijajući se sporednim putevima ova desetina se priključila četi tek u Bosanskom Petrovcu.

Izvršavajući usput mnogo raznih sitnih zadataka, često razbijena na vodove ili čak i desetine, četa je, u daljem povlačenju, stigla, do rudnika Tušnica kod Livna, gde se bio privremeno smestio i Vrhovni štab. Ovde je, kad smo saznali pravac našeg daljeg povlačenja, jedan deo čete (mislim 10—12 drugova) izrazio želju da se vrati natrag u svoje ličke jedinice. To su bili, uglavnom ženjeni ljudi zabrinuti za svoje porodice ostavljene u Lici, kroz koju je nadirao neprijatelj. Strah za sudbinu porodice, pojačana, kako su oni sami priznavali, izgledom i pričanjem izbeglica iz njihovog kraja, koje su se kretale našim putevima, nadjačao je njihovu rešenost da idu s nama sve dalje od svojih kuća. Oni se nisu pokolebali u svojoj borbenosti, nego su samo molili da im se dozvoli da nastave borbu u redovima ličkih jedinica. Njihovoj želji je udovoljeno, ali rastanak je bio ipak tužan. Zao im je bilo da napuste ovu malu ali dobru jedinicu, u čijem su se sastavu uspešno borili, a nešto se u njihovim glavama, valjda, i promenilo posle žarkih i oštrih diskusija na četnom sastanku, koji je trajao skoro do zore.

Komesaru čete Milutinu Despotoviću-Omladincu bilo je naređeno da ih otprati do Livna, a pridružio im se i Cika Janko, koji je svojim poslom išao takođe za Livno. On je usput s njima razgovarao, a u Livnu se lepo oprostio od njih. Noseći svoje

oružje i malu zalihu hrane, oni su produžili za Martin-Brod i kasnije smo čuli da su se svi pošteno borili do kraja rata.

Brojno smanjena, ali moralno još više učvršćena, četa od 35 boraca i rukovodilaca nastavila je put, razvlačeći se i dalje na manjim zadacima, pomažući pri kretanju naših bolnica. Popravljala je neke manje mostove u Duvanjskom polju, čistila snežne nanose preko Ravnog itd.

U Sćitu, pred napad na Prozor, četa je obezbedila podstepenišni prostor u podrumu manastirske zgrade, gde se za vreme bombardovanja sklonio ceo Vrhovni štab i drug Tito. Dve bombe su pogodile zgradu, a jedna je pala pored zgrade, ali nije eksplodirala.

Do 26. februara naše divizije su oslobodile Prozor, dolinu Rame, Ostrožac i Ivan-sedlo, zgazile italijanske garnizone u Drežnici i Jablanici i ceo kanjon Neretve od Drežnice do ispred Konjica bio je u našim rukama. Na celom ovom prostoru od Ostrošca, gde je Treća divizija držala položaj prema Konjicu, u kojem su bili Nemci i četnici, do Drežnice, gde su se prikupili četnici, kao zamena razbijenim Italijanima, ostala je, krajem februara, samo ova četa od 35 inženjera i ja sa njima, kao trideset šesti.

*

Još u Tušnici, posle prodora naših snaga u kanjon Neretve, dobio sam zadatak za Inženjerijsku četvu. Trebalo je rušenjem železničkog i drumskog mosta kod Karaule (Aleksin han) osigurati naš desni bok u pravcu Mostara, a miniranjem tunela u Ivan-planini i puta preko Ivan-sedla zaprečiti komunikacije u pravcu Sarajeva na našem levom boku, dok je dalji pokret, pre svega naših bolnica, trebalo da bude usmeren drumom prema Konjicu i dalje prema Boračkom jezeru, koje je u ovoj fazi bilo predviđeno kao centralno mesto za privremeni smeštaj i odmor ranjenika. Kao moguća varijanta bilo je predviđeno prebacivanje bolnica od Rame do Konjica železničkim vagonima, ukoliko bi pri osvajanju Konjica u naše ruke pala bar jedna ispravna lokomotiva i bar nekoliko, ma kakvih, vagona.

Razmišljajući o ovom zadatku na putu od Tušnice, pokušavao sam da se prisetim, na osnovu mog petogodišnjeg predratnog iskustva na gradnji Ivan-tunela, slabijih mesta u njemu i tipova mostova preko Neretve, upoređujući naše zalihe ek-

isploziva sa obimom zadatka. Približan proračun pokazivao je da će onih 180 kg kamniktita što smo ih nosili iz Bihaća jedva biti dovoljni, i to pod uslovom da veoma pažljivo odmeravamo težinu mina i da ih još pažljivije nameštamo.

Kao nesigurnu rezervu kasnije smo dobili još oko 20 kg trotila, veoma nevješto izvađenog iz italijanske avionske bombe u Šćitu.

Kad je italijanski avion iznenada zasuo bombama manastirsku zgradu u Šćitu, u čijem se podrumu sklonio Vrhovni štab, jedna od bombi, izgleda, udarila je pljoštimice u masivan kameni zid zgrade i skliznula do zemlje. Kasnije se pokazalo da je to bila tempirana bomba, kojoj je udarcem o zid iskrivljen spoljni deo primitivnog italijanskog usporenog upaljača te nije «eksplozirala. Po našem odlasku iz Šćita bombu je demontirao Ratko Djetlić, inženjerac Sedme banijske divizije, kašikom je istrugao trotil i predao ga našoj četi negde oko Prozora. Onako izmrvljen, trotil nije mogao imati brizantno dejstvo veće od običnog baruta.

#

Sutradan uveče, po padu Prozora, stigao je drug Tito u štab Treće divizije u Ostrožac. On se dovezao zaplenjenim putničkim kolima u pratnji nekoliko boraca Pratećeg bataljona, koji su se vozili u zaplenjenom italijanskom kamionetu. Tek oslobođeni Prozor pružao je tužnu ali uobičajenu sliku grada kroz koji je prohujala bitka: dimila se po koja zapaljena kuća, mnogo razbijenih prozora i izvaljenih vrata, po ulici rasuta municija, razbacana oprema, stanovništvo se još krije — ali put kroz kanjon Rame, sve do Ostrošca, pružao je zaista ubedljiv dokaz o tome u kolikoj je meri bila razbijena italijanska divizija »Murde«. Svuda leševi italijanskih vojnika — na putu, u šipražju između puta i reke, po plićacima u reci. Put je mestimično teško prohodan od slupanih kamiona, bačenog oružja i razbijenih tanketa. Naša vozila naišla su tek nekoliko časova posle žestokog okršaja Hercegovaca sa Italijanima. Nekoliko kamiona, punih mrtvih italijanskih vojnika, još su sablasno svetlila neugašenim farovima iz duboke vode, kud su ih survali poslednji trzaji ruku šofera. Ličili su na ogromne riblje oči.

Kretali smo se dosta sporo. U sumrak, na jednom savijutku puta negde ispred Gračanice, oba naša vozila, probijajući se kroz razgaženo blato, gotovo su sasvim zastala.

Najednom su iz šume na put počeli ispadati Italijani. Prljavi, razdrljeni, podignutih ruku uvis, bez oružja, oni su po svom običaju strašno galamili, tapkajući u tesno zbijenoj gomili. Drug Tito je naredio da ih dvojica-trojica boraca iz Pratećeg bataljona sprovedu (meni se učinilo u mraku da je u toj grupi bilo najmanje pedeset Italijana) natrag u Prozor. Zatim je produžio za Ostrožac.

Do kasno u noć Cetković i Primorac, vidljivo premoreni, podnosili su izveštaj drugu Titu u kući bivšeg austrougarskog žandarma u Ostrošću, gde je bio smešten štab Treće divizije.

Već se znalo da Konjic nećemo moći zauzeti, da su nas u tome onemogućili četnici, koji su se spustili sa Prenja, da oni postepeno posedaju svu levu obalu Neretve od Konjica do Jablanice i da nemačke snage od G. Vakufa jako pritiskuju i ugrožavaju put kojim treba da prođu naše bolnice iz pravca Livna i Duvna.

Tu sam od druga Tita primio zadatak da odmah pristupimo rušenju mostova preko Neretve, počev od drumskog u Ostrošću pa do Karaule.

Sutradan, u Ostrožac je stigla Inžinjerijska četa. Posle vrlo kratkog odmora u Šćitu ona je mnogo radila. Pred početak napada na Prozor uspostavila je telefonsku vezu za našu artiljeriju, posle pada Prozora opravila put Šćit — Prozor, koji su Italijani porušili, raščišćavala ruševine u Prozoru, pomagala pri izvlačenju zaplenjenih haubica itd.

U Ostrošću je ostala ceo dan i noć.

Gvozdeni most lake konstrukcije, sa tri otvora, bio je brzo pripremljen za rušenje. Rešili smo da srušimo samo jedan otvor, iznad najdublje vode. Tri mine od po 3—4 kg eksploziva uz električno paljenje bile bi sasvim dovoljne za to. Rušenje je trebalo izvesti posle prolaska Hercegovaca, kada se povuku od Konjica. Pero Cetković je predviđao da će to biti tog istog dana naveče. Četa se smestila u nekim kućama na levoj obali Neretve, a na mostu je dežurala stalna inžinjerijska patrola. Ona je čuvala pripremljene mine i bila je spremna da ih na prvi znak aktivira.

Vreme je odmicalo, neki manji delovi Treće divizije prelazili su most, ponekad čak u oba pravca, ali odobrenje za rušenje nikako da stigne. Nervozan, neispravan, gladan i promrzao na hladnom vetru, najzad sam se smestio u štabu divi-

zije i gnjavio Četkovića, kad bi on navratio tamo, uvek istim pitanjem: »Kad ćemo?« Bio sam naravno svestan toga da se situacija svakog časa menja ne samo u celini nego i na užem sektoru jedne brigade i da Četković nije zaboravio na most, nego da iz nekih razloga, koje ne mora da mi saopšti, odlaže njegovo rušenje. Ali znao sam i to da od Ostrošca do Karaule ima dan dobrog hoda (oko 30 km) i da je drug Tito rekao da treba što pre porušiti mostove na ovom odseku.

Najzad, negde oko ponoći, Četković se spremio da spava. Nisam imao mira. Ušao sam u njegovu sobu i opet počeo razgovor na istu temu, verovatno još nervoznijim tonom, iznoseći mu, uglavnom, da Inžinjerijska četa mora da ide što pre, da je pred njom hitan i krupan zadatak, od značaja za celu operativnu grupu i za sve ranjenike, da je on i njemu poznat, jer mi ga je u njegovom prisustvu postavio drug Tito i da je sve to daleko značajnije nego ovaj most u Ostrošcu, koji je, u suštini, važan samo za njega i za njegove Hercegovce. Prek, kao što je bio, Četković je planuo. Bio je i on, naravno i umoran i nervozan. Ovaj kratak i oštar sukob završio se time što sam rekao da ću most minirati najkasnije ujutru u sedam časova, a on mi je odgovorio da sam kukavica i da će on streljati i mene i moje inženjere ako to učinimo bez njegovog odobrenja.

Ostali smo i dalje u istoj sobi. On je, onako u čizmama i sa pripasanim revolverom, odmah legao, a ja sam se zgurio na stolici pored peći i tu kunjao do zore.

Posle nekog vremena, kad se kod nas sve stišalo, u sobu je na prstima ušao otac Četkovićev, omanji, suvonjav čovek pedesetih godina. Lakim, nekako nežnim pokretima on je prebacio ćebe preko sina i dugo je stajao ćuteći i gledajući ga u lice, ne obraćajući nikakve pažnje na mene. Čuo sam i ranije za njega, i ovaj tihi izliv očinske ljubavi prema sinu, već zreloom čoveku i komandantu — pomirio me sa Četkovićem.

U zoru je sa položaja stigao u štab komesar divizije Radomir Babić. On je, verovatno, objektivnije ocenio moje razloge i mi smo brzo našli zajednički jezik. Oko devet časova, odmah iza začelja poslednjeg hercegovačkog bataljona, minirali smo most, pojeli neku puru što je skuvao Basta³ i požurili drumom niz Neretvu.

³ Dane Basta, umro 1946. godine.

Danas je na dnu Jablaničkog jezera deo kanjona Neretve između Ostrošca i ušća Rame i sam Ostrožac, a onog dana naša mala kolona odmicala je brzo i oprezno putem koji je vijugao uskim kanjonom, prateći rečni tok levom obalom Neretve. Upozoreno od Cetkovića i Babića na mogućnost četničkih zaseda, rukovodstvo čete je isturilo napred jaču patrolu. Sve do mosta kod ušća Rame, gde je put prelazio na desnu obalu, mi smo tog dana prolazili preko terena na kojem su se koncentrisali četnici bez ikakvih smetnji, jer su se sve naše borbene jedinice već bile prebacile na Makljen. Srećom, tog dana četnici se nisu spuštali do puta i samo su pripucavali sa čuka. Ali, zato su nas celim putem nadletali avioni i žestoko mitraljirali.

Duško Novaković,⁴ komandir čete, na čelu i Milutin De. spotović-Omladinac, komesar čete, na začelju stalno su požurivali kolonu. Primetio sam da su se sve inženjerci najviše brinuli da sačuvaju našu rezervu eksploziva. Rasporedili su ga na više konja i naročito dobro udesili toware, kako bi se konji lakše kretali. Najjači borci vodili su konje i celim putem gotovo trčali pored njih, a kada su nailazili avioni, uvlačili su u šumu pre svega konje natovarene eksplozivom. I komandiri i borci već su ispoljavali instinkt borca — inženjerca, svesnog efikasnosti svoje opreme i svojih metoda borbe.

Zastali smo da se odmorimo tek posle 20 kilometara forsiranog pešačenja, ispred same Jablanice, i zavukli konje sa dragocenim tovarom dalje od puta, uz korito Doljanke.

Kad smo se približavali Jablanici, čuli smo grmljavinu žestokog bombardovanja i videli avione, a kad smo ušli u samo naselje, zatekli smo strašan prizor.

Veliki stari hotel bukti u plamenu. Plamen je zahvatio i neke kuće u blizini, plamsaju drveni plotovi niz ulicu a drveće gori uspravno, kao ogromne baklje. Put je prekriven telima mrtvih partizana, i to nekako u grupama, a u dubokim jarcima pored puta, nabačeni jedni preko drugih, gore leševi ljudi i konja. Od jare i plamena leševi se grče, trzaju i srce se steže od strašne pomisli da to gore živi, koji više i ne mogu da budu spašeni. Vetar pritiskuje naniže crn, težak dim i sva Jablanica se ispunila strašnim zadahom izgorelog mesa. Dalje, prema džamiji, gotovo i nema ruševina, samo nekoliko manjih kuća. Sigurno su avioni zatekli na putu blizu hotela neku grupu ranjenika, koji nisu bili u stanju da se brzo sklone, i iskalili

⁴ Umro 1956. godine kao inženjerijski potpukovnik.

na njima svoj bes. Nesumnjivo, bilo je tu i zapaljivih bombi. Ne bi se inače zapalili leševi. Ne bi goreli plotovi pored netaknutih kuća.

Nigde žive duše i niko još ne gasi požar ...

Dugo smo tražili i jedva našli neke drugove iz komande mesta. Svi koji su bili iole sposobni razišli su se da prikupe stanovništvo da bi se ugasio požar i zakopali poginuli. U komandi mesta svi su uglavnom rekonvalescenti — bleđi, ispijenih lica, kreću se tromo i teško. Među njima dva-tri aktivista iz mesta. Izgledaju nešto svežije od ostalih. Svi su zabrinuti. Četnici stalno pripucavaju iza Neretve i gađaju pojedince na našoj strani, a noću pokušavaju i da pređu preko železničkog mosta, ali ustuknu pred desetak pušaka u rukama rekonvalescenta. U Jablanici već ima novih ranjenika, meštana i naših, koji još ni stare rane nisu preboleli. Prošle noći neki železničari su pobjegli iz Jablanice preko planine Čvrsnice. Izgleda, hoće da se probiju u Mostar. Na Čvrsnici ima ustaških bandi iz Duvanjskog polja i iz Imotskog i one se ponekad spuštaju do puta. Na Prenju su četnici. Prikupljaju se sve više. Ponekad se golim okom vide njihove grupice po proplancima, a u noći svetle mnoge njihove vatre. Avijacija, tako reći, visi iznad Jablanice — evo sad i ovo strašno bombardovanje. Hrane, praktično, nema.

Pričaju nam sve to drugovi iz komande mesta i upozoravaju nas na opasnosti na našem putu za Karaulu. Ne traže ni pomoć ni zaštitu. Svesni su da je daleko važnije da se mi što pre dočepamo mostova. Ubeđeni su da će njihovo rušenje poboljšati bezbednost i kod njih. Po njihovom mišljenju ustaše i četnici ne navaljuju na Jablanicu samo zato što veruju da tu ima naših snaga a rušenje mostova još više će ih u to uveriti. Ali se pribojavaju da će prebegli železničari obavestiti ustaše i četnike o stvarnom stanju.

Krajem dana krećemo dalje. Do Karaule je još desetak kilometara i posle 3—4 kilometra ulazimo u najuži deo klisure. Mračnije je tu zbog vertikalno odsečenih stena, koje se sa obe strane reke dižu nekoliko stotina metara uvis.

Neretva je sasvim stešnjena, nije šira od 25 do 30 metara, ali duboka i strašno brza voda zaglušujuće huči i dere preko ogromnih stena. S one strane, čini se nadohvat ruke, železnička pruga preseca jedan izbočen stenovit kuk. Zaseda u tunelu, samo sa jednim puškomitraljezom, mogla bi da zaustavi i daleko veću jedinicu od naše.

Duško upućuje napred jaču patrolu sa puškomitraljezom, a četa, razvučenom kolonom po jedan, promiče brzo i nečujno. Na jedno pet stotina metara od mosta zaustavljamo se, prikupljamo u jednoj uvali s desne strane puta i čekamo izveštaj patrola. Bila bi, zaista, neoprostiva greška ako bismo upali u zasedu baš pred ciljem.

Čekamo nestrpljivo. Nervozu povećava i to što ništa ne vidimo u ovoj klisuri do golih stena gotovo pred nosom i što ne čujemo ništa, zaglušeni snažnim i monotonim hukom vode. Hladan vetar probija do kostiju.

Najzad stiže veza. Patrola nije otkrila ništa sumnjivo. Samo je kod mosta zatekla dvojicu ljudi. Kažu da su borci neke banijske ili crnogorske brigade (ne pamtim tačno), ostavljeni ovde sa zadatkom da dignu most.

Začas se spuštamo do Karaule. Tu, na samom izlazu iz ždrebla klisure, svetlije je. Želimo pre svega, da vidimo onu dvojicu. Bez kapa su i bez oznaka, ali se po svemu vidi da su zaista naši. Izgledaju uplašeni, ali se brzo razgaljuju. Priznaju da ne umeju da savladaju glomaznu konstrukciju i već su rešili da bilo kako nameste svoj eksploziv, pa šta bude. Do sad su uspeli samo da oštete beznačajno mali mostić na pruži, nekoliko stotina metara nizvodno od glavnog mosta. Njihova dva sanduka eksploziva dobro su nam došla, a njih odmah puštamo da traže svoju brigadu.

U klisuri kod Karaule ukrštaju se železnička pruga i drum. Mostom dugim 110 m pruga koso seče Neretvu i prelazi sa leve na desnu obalu; a drum sa desne na levu preko mosta postavljenog stotinak metara nizvodno, upravno na tok reke. Železnički most je dugačak i težak, dok je drumski kratak (35—40 m), lak i star. Glomazan i nov, železnički most je i relativno nizak, ne više od 8 do 10 metara iznad vode i to je, sa našeg gledišta, još jedna nepovoljna okolnost. Dugačka konstrukcija, ma kako bila presečena, nema dovoljno prostora da se uništi padom u veću dubinu, a to znači da će biti potrebno daleko više eksploziva za veći broj težih mina nego što bismo morali upotrebiti u povoljnijim prilikama.

Brzo se smračuje. Jedva imamo vremena da odaberemo Pogodne čvorove konstrukcije za nameštanje mina, da odmerimo potrebnu količinu eksploziva i da utvrdimo redosled rada.

Više od tri časa trajale su pripreme za miniranje ogromnog mosta. U mrklom mraku i po jakom, ledenom vetru, koji je neprestano hućao kroz kanjon, inženjerci su se peli po zaleđenoj, klizavoj konstrukciji, pipajući promrzlim, nabreklih rukama.

Vjekoslav Spoja i Stanko Stetić na donjim, a Nikola i Jovo Radaković na preko 8 metara visokim gornjim nosačima, montirali su teške mine i čvrsto ih pritegli kanapom uz čelik, uvukli električne upaljače i pipajući u mraku, tačno povezali tanke žice. Ostali su im pomagali dodajući iz ruke u ruku eksploziv patron za patronom. Nekolicina ljudi sklonila je konje, a trojica sa puškomitraljezom bili su u obezbeđenju skoro za kilometar prema Mostaru.

Mašinu za paljenje mina smestio je Duško Novaković u staru austrijsku stražarnicu kod samog mosta, tako da dužina kablova nije bila veća od 80 metara. Skoro 100 kilograma eksploziva namestili smo na konstrukciju.

Eksplzija, stotruko pojačana odbijanjem zvuka od stena u uskoj klisuri učinila nam se potresno jakom. Komadi čelika stvarali su čitave vatromete varnica visoko, možda i sto metara, i padali svuda oko nas.

Duška su drugovi morali da izvedu iz napukle stražarnice. I pored svih predostrožnosti vazdušni talas od eksplozije prilično ga je ošamutio.

Drumski most, sa svega oko 25 kg eksploziva i za nekih 40 minuta rada, presekli smo lako i srušili konstrukciju u dubinu od preko 30 metara.

Morali smo se odmoriti, i glavno, bar malo odspavati. U jednoj strmoj i uskoj udolini, koja je prosecala stenovitu stranu kanjona, inženjerci su pronašli poširoku, nisku pećinu, koja je služila čobanima za sklanjanje stoke po nevremenu. Razjapljen, širok ulaz u pećinu zatvoren grubim zidom od naslaganog kamena, zidovi crni od čobanskih vatri. U zavetrini postalo je toplije kada je Basta naložio vatru. Jeli smo tvrd, preslan, italijanski sir iz Prozora i spavali na smenu.

Rano ujutru došao je avion iz Mostara. Tamo se sigurno -ćuo, a možda čak i video onaj naš sinoćni vatromet. Avion je kružio, a posada, izgleda, samo posmatrala rezultat.

Po lepom, sunčanom, ali veoma hladnom vremenu, krenuli smo natrag prema Jablanici.

»Sta ćemo sad?« — bilo je pitanje koje je iskrsllo preda mnom još ujutru, na polasku iz one pećine. Iz Ostrošca sam

požurio za Karaulu zato što je drug Tito, dajući novo naređenje za rušenje mostova, naglasio da je pravac prema Mostaru sasvim otvoren i nebranjen i da ga treba što pre zatvoriti. Sad, kad je to bilo gotovo, na Neretvi su ostala još samo dva mosta i počela me je mučiti sumnja da li pored onog kod ušća Rame treba srušiti i ovaj kod Jablanice. Bilo mi je jasno: kad već ranjenici kreću u tom pravcu, a mi smo ih mnogo videli usput, onda za njih, i ne samo za njih, nema drugog izlaza iz Kanjona nego preko železničkog mosta u Jablanici u bespuće Prenja. Kanjon, a naročito samu Neretvu, poznavali smo dobro. Visok vodostaj tih dana pretvorio je u nesavladivu prepreku, bar za ranjenike, ovu i inače veoma teško prelaznu reku. Ja se nisam mogao osloboditi shvatanja da bi rušenje i ovog mosta, zato što je to bilo naređeno još pre četiri dana, moglo biti i tragičnom greškom, ako pravac kretanja ranjenika, i sviju nas, i daije ostane isti, tj. preko Neretve.

S druge strane, možda se situacija i promenila i Vrhovni štab računa s tim da su svi mostovi srušeni i uzima to kao siguran elemenat u svom planiranju. Koža mi se ježila pri pomisli kakve sve poteškoće, tragični gubici i muke mogu nastupiti i u jednom i u drugom slučaju, nisam se usuđivao, ne videći nikakve druge mogućnosti prelaza preko Neretve, da donesem odluku i da jablanički most porušim sad na prolazu.

Mučen teškim sumnjama, ni o čemu drugom nisam ni razgovarao sa drugovima iz rukovodstva čete, dok smo žurili tog dana prema Jablanici.

Najzad, na ulazu u Jablanicu, odlučio sam da ga ne rušimo sad odmah, nego da ja produžim put do Vrhovnog štaba, a četa da ide za mnom, svakako sporije, pošto sam ja jahao konja a svi ostali su pešačili. Ceti sam dao zadatak da pripremi za rušenje most kod ušća Rame i da me čeka.

U Jablanici smo zatekli dosta uznemireno stanje. Prošle noći, dok smo minirali mostove kod Karaule, četnici su malim snagama preko mosta prodrli u Jablanicu, ali su bili odbijeni. Izgleda da je to bila pre neka pljačkaška inicijativa nego organizovan borbeni poduhvat. U komandi mesta neko, kao da se slučajno prisetio prenosi nam naređenje da most treba rušiti, ali sve to nekako nejasno, neodređeno. Ne zna se ni kad je to naređenje stiglo, ni kome je upućeno, ni kako je preneto, a najvažnije, ne zna se u čije se ime naređuje.

Ne usuđujem se da to primim kao potvrdu starog naređenja. Sve mi to nekako liči na lokalnu inicijativu pod utica-

jem straha od četnika i neverovanja da rekonvalescenti mogu duže odolevati njihovim napadima.

Moram odmah da produžim dalje. Od Jablanice do ušća Rame ima oko 7 kilometara, a do Gračanice, ako budem morao ići dotle, još desetak. Sa povratkom do ušća Rame — skoro 25 kilometara. Crknuće moj gladni konj, ako ga budem terao toliko, ali šta mogu. Glavno je da stignem tamo što pre, a za povratak valjda ću nešto naći.

Uz put — sve više ranjenika i bolesničkih kolona. Kreću se s naporom, sporo i umorno, poneki se klata na samaru, mnogo ih je pored puta uz vatrice. Sto više odmičem, sve ih je više. Nekako se umirujem, — naravno, nisam pogrešio što sam sačuvao most. Titovo naređenje da se sruše mostovi od Ostrošca do Karaule ne znači da treba stružiti i jablanički.

Tek blizu Gračanice našao sam Vrhovni štab. Bio sam gotovo sasvim uveren u pravilnost mojih postupaka.

»I jablanički most dosad je trebalo da bude srušen. To se ne smije više odlagati« — učinilo mi se da glas druga Tita zvuči kao prekor, kad sam na brzinu izneo šta smo dosad uradili. Nisam bio ni završio kada je on to rekao.

Preneražen i ošamućen, izleteo sam napolje. Nisam shvatao šta se to radi, ali više nisam sumnjao da treba žuriti sa rušenjem jablaničkog mosta. Čuo sam to lično od druga Tita. Nervoza me opet hvatala, ali sad samo zato što sam se bojao da ne zakasnim.

Opet teram konja i ne primećujem da se on već zanosi od umora i gladi, a putem, koji se otegao u nedogled, u duši mi se sve više skupljaju crne sumnje da li ćemo imati dovoljno eksploziva za oba mosta. Pokušavao sam da utešim sebe time da je jablanički most veoma stare i dotrajale konstrukcije. Neće biti potrebno mnogo eksploziva za njega ...

Četa je već davno bila stigla kod ušća Rame kad sam izbio iza poslednje okuke. Ovi silni mladići već su hladnokrvno radili na mostu.

»Ružiti oba mosta odmah, hitno« — to je bilo sve što sam rekao i, praveći se da ne primećujem upitne poglede Duška, Omladinca i Spoje i ne odgovarajući na njihova direktna pitanja, pozvao sam ih da pregledamo rezerve eksploziva. Imali smo svega 22 kg kamniktita i oko 20 kg onog izmrvljenog trotila. Kapisla i upaljača bilo je mnogo, ali samo jedna mašina za paljenje električnim putem. Jedan od mostova trebalo je ružiti slabim trotilom i običnim kapislama i fitiljem.

Drumski most kod ušća Rame, dug oko 35 metara, bio je na uskom delu korita Neretve, tačno na mestu gde se danas uzdiže ogromna jablanička brana. Reka se tu probijala kroz granit i voda je bila duboka i brza, ali je most bio dosta nizak, ne viši od 4 do 5 metara iznad vode. I ovaj most je bio star i lak.

Jablanički most, dug oko 80 metara, bio je veoma visok, preko 35 metara, a njegova sasvim stara i staromodna konstrukcija, tzv. »riblji trbuh«, već po svojoj koncepciji bila je laka za rušenje.

Posle kraćeg računanja, odlučio sam da za ramski most ostavimo samo 12 kilograma kamniktita i da do kraja preciznim nameštanjem mina i električnim, grupnim paljenjem nadomestimo dejstvo ove male količine eksploziva, a da za jablanički most odvojimo sav trotil i ostatak kamniktita i da upotrebimo obično, pojedinačno paljenje mina. Trotil će biti glavno punjenje, a ako on ne preseče konstrukciju, nego je samo načne, onda ćemo je manjim, sekundarnim eksplozijama kamniktita dovršiti. Naročito smo se dogovarali kako ćemo trotil što više zgusnuti, da bismo povećali, koliko možemo, njegovu brizantnost. Verovao sam da će nam osobine konstrukcije mosta i njegova velika visina biti od velike pomoći i nisam se prevario.

Duško Novaković i Omladinac odmah, bez ikakvog odmora, krenuli su natrag u Jablanicu i povelili najbolje ljude — Jovu Radakovića, Nikolu Rastovca,⁵ Luku Rađenovića,⁶ Nikolu Radakovića, Stanka Šetića, nekoliko drugova za pomoć njima i dva konja sa eksplozivom.

Jovo i Nikola Radaković s jedne, a Stanko Stetić sa Rastovcem s druge strane spustili su se na donji pojas konstrukcije i, viseći nad provalijom dubokom 35—40 metara, potpuno izloženi mogućoj četničkoj vatri, bez ikakve mogućnosti da se zaklone — stvorili su pomoću nekih cigala u šupljim, koritastim čeličnim nosačima ograđen prostor, u koji su komadima drveta nabili izmrvljeni trotil, u trotil uvukli po jedan patron kamniktita sa kapislom i šnurom, dugačkim približno 15 metara. Profesionalni miner Luka Rađenović vešto je podesio rciomenat paljenja oba šnura tako da su obe mine eksplodirale praktično u istom momentu. Eksplozija je bila tipično barutna, sa mnogo crnog dima i slabijim zvukom, ali je ipak bila do-

⁵ Poginuo 1944. godine.

⁶ Isto.

voljna da se konstrukcija prelomi i stropošta u Neretvu, koja je silinom svoga toka gurnula višetonsku konstrukciju nekoliko metara nizvodno.

Vešti Vjekoslav presekao je bez teškoća, i veoma brzo, most kod ušća Rame.

Da su i ova dva poslednja mosta preko Neretve srušena, Italijani i Nemci saznali su, verovatno, tek nešto kasnije od nas samih. Kao sad vidim glomaznu i nespretnu »savoju« kako sasvim nisko i sporo leti duž Neretve i to što nas posada ne mitraljira i ne bombarduje navodi me na misao da oni sa čuđenjem gledaju šta to rade partizani, kad se sami tako kompletno zatvaraju u ovom stravičnom kanjonu.

Četa se prikupila u Rami. Osećamo se kao na nekom zasluženom odmoru. Ovu noć smo spavali u toplim kućama kod Pratećeg bataljona i jeli nešto toplo.

Smiren i čak dobro raspoložen, pričam Paji Saviću i njegovoj drugarici Branki i ostalim drugovima kako sam se sekirao ovih dana i kakav je vatromet bio kod Karaule.

Bitka na Makljenu, kako čujemo, dobijena je i ranjenici su odjednom prosto pokuljali putem pored nas. Prolaze čak i neki autobusi i kamioni zaplenjeni još u Livnu, koji su sve dosad čekali negde na Ravnom da se put otvori. U njima su, natrpani teži ranjenici. Sve češće se vide grupice tifusara oko kojih se muče bolničarke da se ne bi razmiledi u strane ili polegali pored usputnih vatara. Ovo kretanje na putu ne prestaje, nego se iz časa u čas pojačava. Ponekad se trgnem — pa kud sve to ide, kad je tamo ćorsokak? — ali gušim u sebi i to pitanje i samu pomisao na to. Nije moje da se opet bavim jalovim »filozofiranjem«, kao ono juče. Ako sve to ne samo ide tamo nego čak i žuri, a prolazi i pored Vrhovnog štaba, onda (izlaz postoji, i tačka.

Okolo podne, kad smo svi mi koji smo bili kod Vrhovnog Jttaba s ogromnim uživanjem srkali vruć škrob, sklanjajući se od aviona u nekom stenjaku blizu puta i s nestrljenjem očekujući zalazak toga dana baš toplog sunca, kad su prestajali jg^1^i avijacije — došao je Mića i rekao mi da treba da se javim u Vrhovni štab.

Požurio sam. Sigurno opet inžinjerci treba da oprave nešto što ometa kretanje ranjenika — to je bilo sve što mi je došlo u glavu tog momenta.

To je bio, međutim, početak najtežeg doživljaja u celom mom životu.

Već prvo što sam čuo od druga Tita toliko je delovalo na mene da jednog momenta gotovo ništa više nisam ni čuo ni video oko sebe. Ni sad, posle tolikih pokušaja u toku ovih godina, ne mogu da se prisetim detalja onoga što se oko mene zbivalo za onih nekoliko minuta dok sam stajao prema njemu. Nisam zapamtio ni ko je sve bio prisutan, niti šta je on sve govorio i da li je samo on govorio. Jedino što mi se neizbrisivo i zauvek urezalo u pamćenje: kao sad vidim njegove tako dobro poznate, blage ali jako umorne oči, koje su čvrsto uhvatile moj pogled i, kao izdaleka, čujem da on nešto govori, ali ja shvatam samo jedno, uvek isto ... izgraditi prelaz preko Neretve... prelaz preko Neretve ... Oči njegove ohrabruju, a reči nemilosrdno pritiskuju.

Sećam se da sam s mukom istisnuo iz suvog grla pitanje: »Gde?« i to mi je, valjda, pomoglo da čujem kako on kaže da je to svejedno ... »Gde je zgodnije, vidi tamo kod Jablanice. Idi odmah«.

I ja sam pošao, i to je bilo sve.

Sećam se da mi je Milutin, koji je verovatno onog momenta bio pored Tita, prišao na putu, kad sam, još uvek slep i gluv prema svemu, sem onog ... prelaz preko Neretve ... instinktivno koračao prema četi — nešto mi pričao, spominjao neke »koze« od greda, koje bi trebalo postaviti u vodu. Uopšte se ne sećam da sam mu nešto odgovarao.

Duško Novaković je samo ćutke pogledao u mene i kao da je slegao ramenima, ali se odmah užurbao dižući četu za pokret.

Došao sam ipak sebi i, penjući se u sedlo, čuo sam kako neko iz čete predlaže da kupimo velikih eksera, kojih ima tu u dućanu, a koji će nam sigurno trebati. Iako danas to zvuči gotovo smešno, u Rami tih dana, u onom strašnom ambijentu, takav dućan zaista je postojao pored samog puta i neki visok, koščat, postariji musliman sa fesom prodavao je u njemu neki »espap« i njemu se, zaista, plaćalo. Za nekoliko stotina kuna sto sam ih dobio od Milutina još u Bihaću za »troškove tehničke službe«, kupili smo 80 kg odličnih, novih, dugačkih eksera

u fabričkom pakovanju. To je, praktično, ibila naša jedina priprema.

Tako smo opet krenuli za Jablanicu.

Nije me ošamutilo to što je most trebalo graditi odmah sutradan posle rušenja gvozdenog mosta. Toga sam se setio znatno kasnije, kad je naš novi most bio već gotov i kad su inženjerci počeli o tome diskutovati. Mene je smlavila sama misao Titova, njegov zahtev i njegova vera da je to moguće, a on je to tako prosto izgovorio. U tom momentu ja sam se našao u strašnom procepu krajnje oprečnih misli i osećanja i to je tako snažno delovalo na mene kako još nikad u životu nisam osetio. Kao dugogodišnji profesionalni građevinač ja sam mentalno reagirao u sebi da je to apsolutno nemoguće. Nas inženjeraca je suviše malo, nemamo mi materijala ni alata, a, pre svega, raspoloživo vreme za izgradnju mosta preko one strašne Neretve može se meriti samo časovima, a ne čak ni danima. Nisam, naravno, nabrajao ove argumente ali u meni je progovorio stručnjak sasvim instinktivno i do kraja kategorički.

Sve drugo u meni, ono što se izgradilo u toku borbe, istog momenta se žestoko pobunilo protiv takve hladne stručnjačke reakcije. Hiljade ranjenika već se kreću prema tom našem, budućem mostu. To se ne može više ni promeniti ni zaustaviti i za njih nema drugog puta, ako to traži i sam Tito. A tehničko rešenje mora da nađe niko drugi nego baš ja.

To je nemoguće... to je neizbežno potrebno... ne znam kako ću... ne umem... → to su otprilike bile misli koje su trenutno prostrujale kroz moju glavu kad sam stajao prema Titu i one su me prosto smlavile. Našao sam u sebi snage samo da odmah krenem za Jablanicu, ali bez ikakve konkretne ideje, potpuno prazne, ošamućene glave . . .

Iz Rame smo krenuli rano po podne. Put je već izgledao kao neprekidni logor. Ranjenici i bolesnici, pešice i na konjima, svrstani u bolničke grupe, mile sporo ali neprestano. Između njih se probijaju bataljoni nekih divizija sa komorama, koji su se vraćali sa Makljena. Lica su ispijena, izborana, tamna i samo se po načinu kretanja može razlikovati zdrav borac od bolesnika, koji se kreće sporije i nesigurnim korakom, iako često i sa puškom u rukama. Naša četa, gusto zbijena oko na-

èih konja, odmiče brže od sviju. Ponegde, po nekoliko stotina metara, put je skoro prazan i svi bolesnici leže, odmaraju se, a posle opet gužva. Oko nekih kuća, usput, mnogo mršavih, izgladnelih konja, gore vatre, nešto se kuva u našim, tako dobro poznatim, počađavelim partizanskim kazanima. I pored ovog velikog broja ljudi, reč se retko čuje. Čuteći, ova spora ali nezadrživa lavina odmiče uporno prema Jablanici. I to de-luje gotovo fantastično.

Vreme je mutno, toplije, promiče kiša i aviona nema, a to je veliko olakšanje.

Razgovaram sa Duškom, Omladincem i Spojom. U naš razgovor upadaju i neki inžinjerci koji su nam bliže u okolini. Svi predlažu, i u tome se svi slažu, da pre svega treba stvoriti neki materijal, pronaći neku drvenu građu, i to što više, a šta ćemo graditi — videćemo. Svi smatramo da su telefonski stubovi jedini realni izvor građe, možda kakva jača greda iz krova neke kuće u Jablanici, a možda ćemo nešto naći i na železničkoj stanici.

Ova razmišljanja u toku putovanja, koje traje satima, nekako smiruju i ublažuju osećanje bespomoćnosti pred zadatkom, a u svesti, po nekoj asocijaciji, sve više iskrsava sećanje na Foču i moj prvi, nikad nezaboravljeni, razgovor sa drugom Titom: »Ne zanositi se krupnim tehničkim idejama« . . . »Tražiti efikasna rešenja u okviru realnih materijalnih sredstava«. Da, da — najpre sagledati realna materijalna sredstva. Ovi mladići inžinjerci instinktivno i idu tim putem. Oni misle, pre svega, na eksere i telegrafске stubove, a za most kažu — videćemo.

Uključujem se i ja u taj tok misli i zastrašujuća, nestvarna, stručnjačka ideja mosta preko Neretve nekako bleđi. Pripivatami ja njihovo optimistično — »videćemo« . . .

Bila je već noć kad smo se primakli Jablanici.

Niski oblaci zgušnjavaju mrak. Tek gde-gde, među kućama, vidi se poneka vatra i oko svake se natiska mnogo ozebljih, izmučenih ljudi. U mraku se svaki čas sudaramo sa ljudima, nalećemo na osamarene, nevezane konje. Sve se to miče, luta, premešta od vatre do vatre ili nepokretno leži, bez obzira gde i kako. Možda su već i mrtvi. . .

Preko Neretve, po visovima i bliže reci, vide se četničke vatre. Mnogo ih je. Proleću svetleća zrna, čas u gustim rojevima, čas tek po koje. Niko ne obraća pažnju na ovo, gotovo besmisleno, četničko pripucavanje.

Čudno deluju ova dva neprijateljska tabora, koje deli samo reka. Sigurno je tako bilo u starim ratovima.

Odjednom, odnekud nama iza leđa, prolamaju se artiljerijski plotuni, a na četničkoj strani se čuju i svetlucaju eksplozije naših haubičkih granata. Gađaju dobro i vidi se lepo kako se s onu stranu reke jedna za drugom brzo gase vatre i u vazduhu nestaju svetleća zrna. Artiljerijska vatra traje neočekivano dugo i onda odjednom prestaje. Kasnije sam saznao da su to artiljerci uništavali zaplenjenu municiju. Ne možemo da je nosimo po bespuću.

U Jablanici četa je prosto pomamno navalila na telegrafske stubove duž glavne ulice i dalje, van naselja. To je, nesumnjivo, za njih već bio početak akcije, početak izvršenja zadatka. Rade složno, brzo, energično. Kruta telegrafska žica teško se skuplja, kovrča u spirale i smeta ljudima. Uznemireni našom artiljerijom, četnici zasipaju Jablanicu mitraljeskom vatrom. Inženjerci se začas sklone ili legnu, kad im se primaknu rojevi svetlećih zrna, i opet, sa sekirama u rukama skaču i obaraju stubove.

Hteo bih bolje da razgledam srušeni most. Iako niko, pa ni ja sam, još nije odredio ovo mesto za izgradnju novog mosta, podsvesno se ne mogu odvojiti od njega.

Idem iza železničkog nasipa, koji se u blagom luku savija prema mostu, u zaklonu od četničke vatre. Oko mene odjednom neko komešanje. Prikuplja se neka jedinica. Ništa ne znam o namerama naših i ne obraćam pažnju.

Dva mala bacača otvaraju tu, iza nasipa, brzu paljbu. Zainteresiran, zaustavljam se i posmatram užurban rad posluge. Ljudi oko bacača, kao crne senke na fonu udaljenih vatara. Jasno vidim borca kako klečeći, ritmičkim pokretima ubacuje u cev malenog bacača mine, koje mu dodaje borac-drugarica, s puškom preko ramena. Po ivici nasipa primećujem streljački lanac sa više puškomitraljeza. Njihova, iznenadno otvorena, žestoka vatra usmerena je nekuda preko Neretve, izgleda mi, u pravcu ogoljelog mostovskog stuba, koji se mutno nazire na levoj obali. Odjednom su tamo zapraštale ručne bombe, a istog trenutka i tu, blizu mene, jača eksplozija. Kod bacača, kud sam gledao, skupljaju se borci. Namah prestaje vatra i sa naše i sa četničke strane.

»Auul!« — čujem pored sebe glas Duška Novakovića — »jesi li video? Raznelo mu obe šake. Pogrešno je okrenuo minu«.

Od njega saznajem da sam bio sasvim nadomaku, ali neobavešten, nisam video kako se Opačićeva bombaška udarna desetina iz Druge dalmatinske probila preko srušenog mosta i likvidirala četnički mitraljez. Tražeći me, on je saznao za napad, prišao bliže i, baš u momentu nesreće kod bacača, naišao na mene.

Prema srušenom mostu žurnim koracima promiču borci u grupicama i nestaju u crnoj provaliji kanjona. Kod prvih kuća Jablanice nailazim na skupljenu veću jedinicu. Iznad grupe boraca primećujem Krcunovu glavu. Nešto im objašnjava i rukom pokazuje u pravcu mosta. Izbliža raspoznajem lica poznatih boraca Druge proleterske ...

Znači — to je mostobran, i sad se ide na njegovu proširivanje. I sad smo mi na redu ... Sad treba nešto počinjati. ... I to brzo ...

*

Sve do svitanja četa je bila potpuno zaokupljena privlačenjem mostu posečenih telegrafskih stubova i razvaljivanjem nekih krovova, vađenjem iz njih greda, dasaka i svega što je izgledalo upotrebljivim za izgradnju mosta.

Već se sasvim razdanilo kad sam sa Duškom, Omladinem, Spojom, Stankom Stetićem i Radojicom Vukovićem (zamenik komandira čete, dodeljen četi na polasku iz Rame) sišao do vode, do srušene konstrukcije. Trebalo je doneti konačnu odluku šta i kako ćemo graditi.

Kao što je to izveo Opačić sa svojom desetinom, a posle njega i ceo Dalmatinski bataljon i kasnije bataljon Druge proleterske, pešak je samo sa ličnim oružjem, uz velike napore i veoma sporo, mogao preći Neretvu preko srušenog mosta. Duži deo konstrukcije, oko 70 metara, pao je tako da se iz vode prema stubu sa one strane ispružila džinovska kosa ravan, a železnički kolosek, koji je ostao pričvršćen na ovom delu konstrukcije, poprečno postavljenim pragovima stvorio je nešto kao ogromne strme »merdevine«. Kraći deo presečene konstrukcije, 8—10 m, u padu se odbacio i navalio na početak dužeg dela tako da je na tom mestu konstrukcija izgledala kao dvospratna. U prostor, širine 5—6 metara, između naše obale i srušene konstrukcije Dalmatinci su ubacili, sa velike visine obalnog stuba, železnički vagon i njegovim izlomljenim i ispre-savijenim kosturom stvorili vezu između obale i početka konstrukcije.

Sav ovaj gvozdeni krš podrhtavao je pod pritiskom brzog vodenog toka.

Dakle, ni govora da bi se ranjenici i teže naoružanje mogli preneti preko ovog vratolomnog prelaza. Morali bi se ostaviti i svi konji.

Gutali smo. Već na prvi pogled bilo je sasvim jasno da je nemoguća i sama pomisao na pobijanje ma kakvih šipova ili postavljanje nekih »koza«, kao oslonaca budućeg mosta. I na ovom mestu, kao i svuda gde smo ovih dana bili kod Neretve, silina vode je pomerala i zanosila i teške čelične konstrukcije, a kamoli ne bi neke naše tanke drvene stubove, dok je dno celog toka Neretve od golih stenovitih gromada, u koje se ne može ništa zabiti ni mašinama, a pogotovo golim rukama. Tu, dakle, treba nešto drugo . . .

Gledam u srušenu konstrukciju i intenzivno mislim . . . Konstrukcija je, u suštini, premostila Neretvu. I preko ovog — padom konstrukcije stvorenog »mosta« — ljudi se s mukom provlače, ali ne mogu da idu normalno . . . Treba, dakle, omogućiti slobodno hodanje ljudi, poboljšati prelaz tako da i konji mogu da prođu i da više ljudi prenesu nosila sa ranjenicima. Dakle, ne most, u tehničkom smislu samostalnu konstrukciju, koju nisam u stanju da stvorim, kako to svi zamišljaju i kako sam i ja sve dotle mislio.

Grčevito sam se uhvatio za ovu novu ideju i već osećam, ma da konkretno rešenje još ne vidim, da je to moguće.

Drveni prelaz iznad konstrukcije . . . Ne, neće ići. Suviše su veliki rasponi između pojedinih gvozdениh elemenata, a naša građa je kratka, mnoge teške gvozdene grede izukrštane su na prelazu na konstrukciju s naše strane, a mi nemamo mogućnosti da ih razmaknemo ili presečemo. Na drugoj strani uopšte je nemoguće sići na obalu . . .

Nego, možda . . . običi konstrukciju sa strane. Stvoriti kao neku terasu ili dugačak balkon oko nje. Drvene telefonske stubove zaglaviti jednim krajem u čelični krš, a drugi isturiti iznad vode . . . i preko toga patos od dasaka . . . Da, to bi išlo, i naš materijal odgovara. U glavi iskrsava da je i Tito tražio prelaz, a nije rekao most. Svestan sam da on nije mislio na takvo rešenje, ali ova slučajna podudarnost izraza neobično ohrabruje.

Objašnjavam drugovima svoju odluku. Ne shvataju, su-njnjičavo vrte glavama. Omladinac ipak odlazi da prenese na-ređenje za spuštanje telegrafskih stubova ovamo, do vode.

Nastavljam da objašnjavam, ali nailazim na sve veći otpor. Najzad, shvatajući da oni ne veruju u sistem konzola i u mogućnost dovoljno čvrstog zaglavljivanja drvenih greda—prekidam očevidno beskorisna objašnjavanja i kategorički zahtevam izvršenje.

Prvih nekoliko greda zaglavljujemo zajedno i vežemo ih telegrafskom žicom. Drugovi su iznenađeni solidnim rezultatom. Odmah među patos, tapkaju po njemu i svojem osećanju veruju više nego svim mojim tehničkim argumentima.

Zivnuli su ljudi i ja s njima. Pljušte novi predloži za nameštanje greda. Sa visokog stuba sa naše strane Omladinac dovikuje da su na stanici našli nove, debele daske. Pita da li trebaju. Nego šta, brže — vičemo u uzbuđenju svi zajedno.

Prvih deset metara mosta, dokle je bilo relativno lako zaglavljivati grede između dva dela konstrukcije, brzo su bila gotova i pobeđena.

Dalje — sve teže i teže. Grede treba vezivati samo za donji, parabolični deo koso uspravljenog dela konstrukcije i od ovog momenta to više nije bilo građenje nego krvava bitka i glavni rešavajući zadatak u celom poduhvatu. Njih trojica — Vjekoslav Spoja, bivši zidar i tunnelski miner, Pajić Milan, bivši kovač i Vuković Radojica, okretan i snažan seljak iz Crne Gore — do kraja se nisu pokolebali, radeći u čelnoj grupi na glavnom poslu vezivanja konzola. Krajnjim naporima u višečasovnom neprekidnom radu, bez smene sve do kraja, često bukvalno viseći glavom nadole iznad vode, po hladnom vetru, nalazeći u neprestanom savetovanju sa mnom i među sobom gotovo za svaku konzolu drugi način vezivanja i učvršćivanja za uvek drukčiju kombinaciju čeličnih štapova konstrukcije — oni su uvezali i učvrstili 32 konzolasto postavljena telegrafska stuba. Niko više nije sumnjao u ispravnost moje koncepcije, bez obzira na neverovatne teškoće u njenom ostvarenju. Trideset druga konzola, na 48. metru mosta bila je poslednja koja se još mogla vezati za konstrukciju, zato što se ona odatle naglo dizala. Ova konzola je bila ojačana vezivanjem ujedno tri stuba i obavijanjem spiralom od telegrafske žice. Poslednjih 8 metara, koliko je još ostalo od ove konzole do suprotne obale, premostili smo starim šinama, koje smo takođe našli na železničkoj stanici.

Nikola Radaković, Stanko Stetić, Jovo Radaković, Nikola Rastovac i Ilija Zobenica završavali su za čelnom trojkom sva dopunska vezivanja i dodavali joj materijal.

Na hladnoj, kosoj, klizavoj metalnoj konstrukciji trebalo je, pre svega, dobro održavati ravnotežu. Najmanja omaška mogla je dovesti do pada u brzu, duboku i veoma hladnu vodu i tu spasa ne bi bilo. Za rad i za prenošenje materijala svakom je ostajala, često, samo jedna ruka. I ni jedna greda, ni jedna daska ili alatka, od ono malo što smo ih imali, nije bila ispuštena u vodu. Fantastično je delovalo kako su ti ljudi sabrano,, pažljivo i uporno obavljali ovaj neverovatno težak posao u takvom položaju. Ni trunke spavanja u toku dve uzastopne noći,, pešačenje od Rame do Jablanice, bez hrane, težak, iznuravajući rad bez prestanka i odmora — ali sve to nije moglo da slomi ove mladiće. Gotovo su svi teško izranjavili ruke krutom, debelom telegrafskom žicom, koja se morala veoma jako zatezati da bi konzole čvrsto stajale, a od alata nije bilo ništa, sem nekoliko sekira i čekića i jedna ili dvojna klešta.

Niko nije video ovaj rad pripadnika Inženjerske čete Vrhovnog štaba, sem mene, koji sam s njima proveo celo vreme rukovodeći njihovim akcijama u dolini Neretve i izgradnjom ovog mosta. Niko se nije mogao uveriti kao ja da je sve to bila najubedljivija manifestacija zaista velike hrabrosti i pojedinačnog i masovnog heroizma, svesti i odanosti, visoke vojničke i partijske discipline. Ovih 35 mladića, boraca i rukovodilaca naše prve veće inženjerske jedinice, klizili su, kao i svi naši borci u ovoj bici, po ivici između života i smrti sa potpunim samopožrtvovanjem. To nije bila radna jedinica niti radna akcija, nego inženjerska borba na položajima u punom smislu te reči.

... Mrak je počeo da se hvata kad je rad još bio u najvećem jeku. Velika vatra na našoj obali bilo je jedino osvetljenje.

Naišao je neki bataljon, čini mi se Crnogorci iz Prve proleterske brigade, sa zadatkom da se prebaci preko Neretve. Raspituju se: »Da li će biti što od ovog mosta?«, gledaju gvozdeni krš i inženjerce koji se veru po njemu sa za njih, izgleda, neshvatljivim ciljem, ne uočavaju početne obrise našeg mosta. Učtivo čute i gledaju u mene s apsolutnim nepoverenjem i pomalo sažaljivo kad im kažem da pred zoru most treba da bude gotov. Savetuju se nešto i najzad kreću Opačićevim putem preko onih grdnih »merdevina«. Ne mogu ništa da ponesu sem oružja i municije, a sve što im je momentalno manje potrebno ostavljaju negde u mraku sa svojim čuvarom. Neki su se dugo skanjivali dok se nisu odlučili na ovu vratolomiju.

Zaneti radom u ovom dubokom kanjonu ne znamo šta se dešava okolo. Od Crnogoraca saznajemo da su Nemci teško razbijeni na Makljenu i oterani čak u Bugojno. Imamo velike gubitke. Mostobran je ovde kod nas još u toku noći proširen sve do Krsca, a sad i dalje. Četnici beže, ali naši su bez hrane, bez rezerve municije i bez težeg naoružanja. A u Jablanicu se sliva sva sila ranjenika i vojske.

Nešto posle ponoći obilaze nas Peko i Plavi. Popođeno je već sve do poslednje konzole i inženjerci guraju preko patosa šine za premošćavanje poslednjih osam metara. Kažem im da će za 1—2 časa sve biti gotovo i grč neke neizrecive divlje radosti hvata mi grlo.

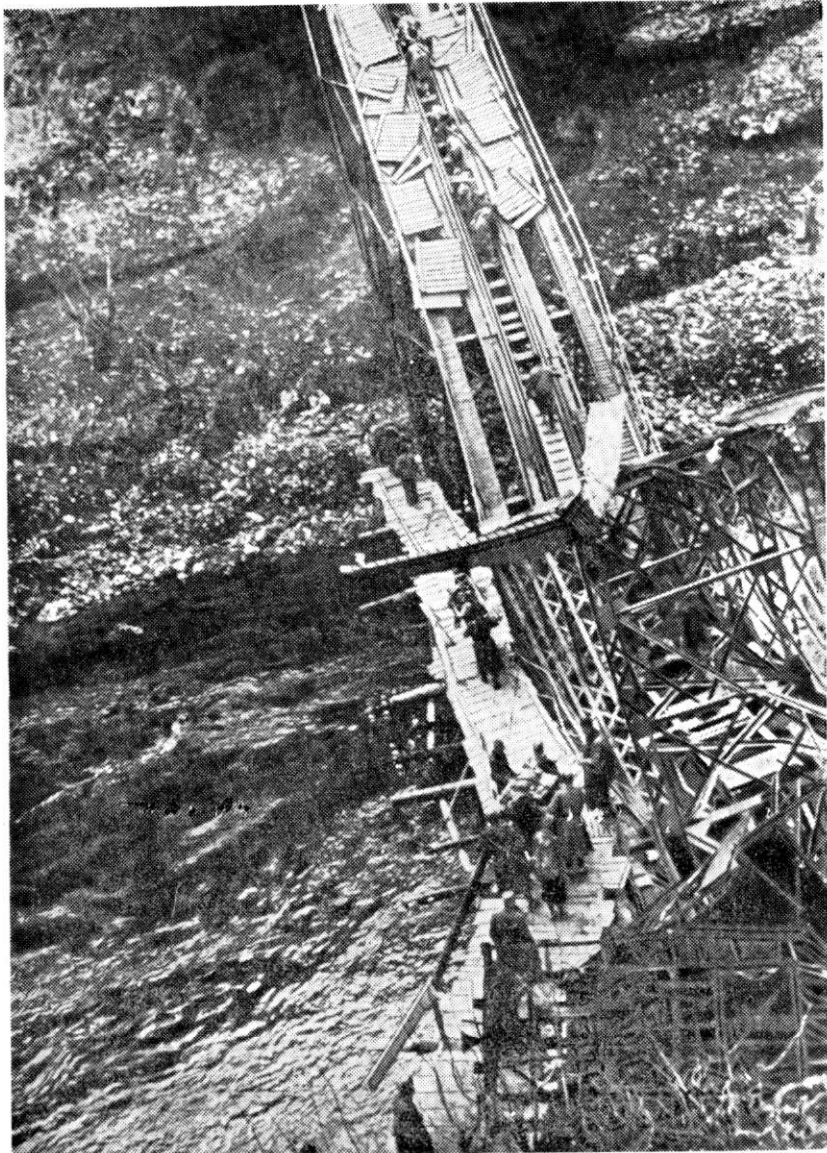
Inženjerci su očito pri kraju snaga. Neki se i zanose. Pri-kucavajući poslednje daske patosa neki padaju u trenutan san, čim se spuste na kolena.

Most je bio oko 2,5 metra širok i 56 metara dug. Spoljne krajeve konzola, za svaki slučaj, prihvatili smo telegrafskom žicom za gornje delove konstrukcije, u vidu kosih zatega. Stanko Stetić, bivši stolar, začudo najsvježiji među nama, ne može da se odvoji od mosta i pravi neku ogradicu od letava.

Govorim Plavom, nešto prema svojim proračunima, a najviše iz proste opreznosti, da bi trebalo da se preko mosta prelazi u koloni po jedan, brzo i u raskorak i na odstojanju bar jedan metar čovek od čoveka, a tovarni konji sa razmakom od 4 metra. Molim ga da strogo naredi takav raspored. Obećava. I on je inženjer i shvata me.

Uskoro, stazom koju su inženjerci još po danu iskopali u strmoj padini, stadoše se spuštati bataljoni sa komorama, brdskom artiljerijom, teškim mitraljezima. Prvi redovi su se natisli do samog ulaza na naš most. Čeka se. Do sunca bi trebalo prebaciti što više jedinica.

Gledam lica boraca u prvim redovima, osvetljena odsjajem vatre koja plamsa na obali. To su ljudi koji već nedeljama idu iz okršaja u okršaj, pešače desetine kilometara u jednom zamahu, trpe zimu, glad, spavaju koliko se može a ne koliko bi trebalo. Lica su im mršava, tamna, izborana, kao skamenjena. Samo su im oči žive, užagrene. Ne čuje se nikakav razgovor. Oni nemaju potrebe da ma šta prepričavaju od onog strašnog što su zajedno, i duboko, preživeli ovih dana, nemaju sta da pitaju — oni čvrsto veruju u pravilnost svega što se zbiva, u čemu oni aktivno i neposredno učestvuju. To je osećanje nama svima tako blisko i shvatljivo. To nosi sve nas.

Most na Neretvi preko koga su prešle jedinice NOV

Mi nismo bili zabrinuti ni u najtežim situacijama i iscrpljuju nas samo fizičke poteškoće. Zato se kod nas često i mnogo peva. Evo i sad, u mraku ovog stravičnog kanjona, pred ovim našim mostom, koji, u stvari, vodi samo u nove i možda još teže-okršaje, borci stoje, čekaju i — pevaju. Tiho, za sebe same, ne za slušaocce, a u ritmu partizanske pesme njišu se njihova tela u nečujnom maršu u mestu. Prosto fizički osećam kolika je ogromna moralna snaga što stoji tu, koncentrisana pred našim mostom . . .

Oko 8 časova izjutra 7. marta 1943. počeli smo da gradimo most, a oko 3 časa posle ponoći, pred zoru 8. marta, za nekih 19 časova zahvaljujući strahovitim naporima 35 mladića-inžinjeraca, most je završen i preko njega u punom redu i po utvrđenom rasporedu, krenuli su bataljoni.

Duško Novaković, Omladinac i još neko odmah su se prihvatili kontrole mosta i kretanja preko njega. Most se ne deformiše i dobro drži. Ali već posle pola časa niko nas više ne sluša. Na mostu je konj do konja, a između njih ljudi, koliko god ih se može natisnuti. Neka mazga se uplašila, zapela tovarom za onu Stankovu ogradu, polomila je, pokidala zatege od telegrafskih žica i stropoštala se u Neretvu. Most jezivo škripi, drhti, ali drži. . .

Svitalo je kad smo se izvukli iz kanjona. U jednom šiji—viku, zbog aviona, dalje i od mosta i od naselja, Basta je već ranije namestio četni kazan. Malo vrućeg škroba i trenutana, dubok san.

Probudio sam se od hladnoće. Već je bilo popodne. Idem sam kod mosta. Gledam sa visine, sa stuba starog mosta i vidim ceo prelaz.

Na širokoj livadi između Jablanice i ivice kanjona Neretve — more ljudi i konja. Odatle se uska staza sa tri serpentine spušta do mosta. S one strane staza ide stotinak metara pored vode preko krupnog i oštrog kamenja, ispod same visoke, stenovite, vertikalno odsečene obale, a onda se odjednom penje strmo gore, oko 30 metara, i izlazi na plato kod ulaza u železnički tunel. Opštu brzinu kretanja diktiraju mogućnosti na onoj strani, naročito penjanje na plato pred tunelom. Tu se odmiče veoma sporo, ulažu se strahoviti naponi, naročito pri iznošenju ranjenika. Zarobljenici Italijani, njih po osam na jedna nosila, pužu na kolenima uz onaj uspon i vuku nosila Po zemlji. Konji se kližu, padaju i poslednjim snagama iznose tovar na zaravan. To mnogo usporava kretanje, a nema nikakve-

mogućnosti za obilaženje na ovoj uskoj, stenovitoj stazi. Cela kolona ispred mosta i na samom mostu — kao da stoji u mestu. Opšti strahovit napor prosto kao da se oseća u vazduhu. Iscrpljuje i ovo čekanje i pomeranje korak po korak na prilazu i na mostu, a tek teška staza s one strane i onaj uspon ..

Ništa mi tu ne možemo da pomognemo. Drugog pravca nema za izlaz iz kanjona, a nemamo ni alata da bismo poboljšali stazu.

Polako idem u Jablanicu. Hteo bih da nađem nekog rukovodioca.

Odjednom jak šum avionskih motora i sledećeg momenta iza Bitovnje, iz pravca Sarajeva leti devet »štuka«. Tri grupe po tri. To je na nas, a koliko ljudi neće moći da se skloni...

Sam sam na otvorenoj livadi. Brzo ležem na leđa i umirujem se — ne mogu da stignem do kakvog zaklona. »Štuke« se prestrojavaju, prave jedan krug nad Jablanicom i prednji avion ponire, čini mi se, pravo na mene. Vidim bombu kako se odvaja od njegovog trupa i avion sa onim poznatim zavijanjem, izlazi iz obrušavanja. Bomba udara negde usred sela. Odmah druga, treća i tako redom. U Jablanici mora da je užasno — ranjenici i bolesnici u svakoj kući i po ulicama. Gađaju džamiju, a tamo su najteži ranjenici. Vidim kako u dimu eksplozije lete crep, daske, neke krpe. Posle bombardovanja još dva kruga mitraljiranja, opet po Jablanici. Sasvim je očividno da Nemci ne znaju za naš most, a izgleda, i ne vide ga. Ne bi inače bacali bombe u Jablanicu, nego bi sve sručili na njega. Glomazna srušena konstrukcija kao da se nadnela nad naš mostić i zaklanja ga.

U Gračanicu sam stigao sam, uveče. Četa je ostala u blizini mosta, da se nađe ako ustreba.

Prekoputa gračaničke crkve, kod vrata dugačke, spolja okrečene drvene barake — stražar Pratećeg bataljona. Shvatam da je drug Tito tu, što mi i stražar potvrđuje klimanjem glave. Želim samo da kažem drugu Titu da je prelaz gotov, iako on to sigurno već zna.

Poveća soba bila je puna ljudi, kako se to meni učinilo. Velika plehana peć je založena i u sobi je toplo. U polumraku vidim poznata lica svih komandanata i komesara divizija. Iza njih još mnogo poznatih, koje jedva nazirem u žmirkavoj svet-

losti karbituše bez brenera. Prvi od vrata, oslonjen leđima na zid, sedi drug Tito. Očevidno, prekinuo sam ga u govoru. Okreće se prema meni.

»Znam, dobro je. Večeras polazimo i mi tamo« — rekao mi je i malo se nasmejao kad sam mu ipak kazao da smo uspeli napraviti prelaz. Brzo sam izašao, osećajući da nije vreme za duži razgovor.

Kasnije — opet putujem za Jablanicu. Priključujem se grupi oko Vrhovnog štaba. Opet probijanje između kolona ranjenika. U Jablanicu stižemo nešto posle ponoći. Vatre na svakom koraku duž puta i u samom naselju. Kod mosta, na istom mestu gde smo je mi založili, gori velika vatra. Prelaze delovi proletherskih brigada.

Mislim da je bilo oko pola dva izjutra 9. marta kad je drug Tito, u pratnji samo nekoliko drugova iz Pratećeg bataljona, prešao naš most među borcima Prve proletherske. Pratio sam ga do tunela i tu sam našao moje inžinjerce . . .

. . . Krstac . . . Idbar . . . Boračko jezero . . . Glavatičevo . . . bespućem Prenja i gornjeg toka Neretve, odmah iza čelnih divizija, koje su čistile put razbijajući konačno i potpuno četnike, stigli smo u Kalinovik. Tu sam dobio zadatak da pođemo na Drinu kod ušća Bistrice i da obezbedimo prelaz Drugoj diviziji. Vreme i mesto prelaza odrediće štab divizije.

Grijalo je »zubato« sunce, kad smo rano izjutra krenuli putem za Foču. Oštrina doživljaja na Neretvi popustila je u toku prevaljenog puta preko Prenja. Iako je i Drina velika, snažna i teško prelazna reka, osećamo se nekako sigurnije pred ovim zadatkom. Ne može biti ništa teže od onog na Neretvi — to je naš opšti zaključak. U razgovoru i ne primećujemo kako nas prestiže grupa rukovodilaca na konjima. Drug Tito usporava svoga konja prolazeći pored čela naše male kolone i dovikuje nam:

»Sad — na Drinu, i da bude kao na Neretvi!«

To znači da na Neretvi nismo loše radili — zaključujemo mi koji smo čuli njegove reči. Prenosimo to ostalima. Svi se radoznalo raspituju šta je rekao »drug Stari«.

Uskoro, ispod jedne serpentine puta skrećemo na uski, seoski put za Govzu, a onda strmim stazama, kroz već rascvali u ono doba drinski voćnjak, koji pokriva o-be obale reke, stižemo po podne u Brod — veliko slagalište građe na samoj obali Drine, udaljeno 4—5 kilometara od Foče.

Brod na Drini — to je u ono doba bila pretovarna stanica oble građe na putu od Zelengore, odakle je ona stizala šumskom železnicom preko Miljevine, do Zvornika, kuda se transportovala splavom niz Drinu.

Dosta širok prostor kod samog ušća Bistrice bio je ispunjen oblicama svih dimenzija i dužina. Tu su i stambene barake — jedna manja za stan poslovođe i dve veće za radnike, drvena remiza za šumske lokomotive, mala primitivna radionica, magacin itd. Sve skućeno, bedno — tipično za predratna privatna šumska preduzeća.

Od Broda do Sćepan-Polja položaje na levoj obali Drine držala je Druga proleterska divizija sa svoje tri brigade — Drugom proleterskom, Drugom dalmatinskom i Trećom sandžačkom — koje su bile smeštene u kućama razbacanim pobroncima Kmura i Vjetrenika.

Na desnoj obali četnici, i sa naše strane, ponekad, lepo se videlo kako se oni kreću i često skupljaju kod jedne veće, bele kuće visoko u bregu. Tamo je sigurno bio njihov štab i, naravno, kuhinja, jer je iz odžaka stalno kuljao dim. Četnici su, u stvari, osiguravali italijanski garnizon smešten u utvrđenju iznad same Foče. Imali su i brdsku artiljeriju.

Inženjerska četa se nije mogla smestiti u Brodu. Njega su četnici držali pod vatrom svojih mitraljeza, kao mesto suviše malo udaljeno od Foče i mi smo bili prinuđeni da se smestimo u selu Đeđevu, tako reći, iznad samog Broda, na obroncima Kmura. U kućama je bilo toplo, a to je bilo najvažnije. Odmarali smo se, u najboljem partizanskom smislu te reci, i hranili se sasvim dobro.

Na celom našem prostoru vladalo je potpuno zatišlje. Nije se čula nijedna puška, ni danju ni noću.

I vreme je pogodovalo ovom našem odmoru. Posle Neretve i Prenja bilo je neobično prijatno grijati se na proletnjem suncu, u zavetrini od oštrog vetra, koji se vukao sa planina, još pokrivenih snegom. Vodostaj Drine ipak je zabrinjavao nas inženjerce. Zbog topljenja snega reka je bila prilično visoka.

Posle nekoliko dana takvog potpunog odmora ja sam se rado odazvao pozivu druga Gojka Nikoliša da obidem radove na opravci nekih mostova na trasi šumske železnice u kanjonu Bistrice i da ih ubrzam. Naš Sanitet je odlučio da u slučaju potrebe prebacuje ranjenike od Miljevine do Broda vagonetima.

Tri dana koje sam proveo sa železničkim radnicima preneli su me u gotovo već zaboravljen ambijent mirnodopskih građevinskih radova. Taj rad je delovao zaista osvežavajuće.

*

Po povratku sa trase našao sam u četi kurira iz štaba Druge divizije sa porukom da se javim komandantu. U dogovoreno vreme našao sam Peka, zajedno sa komandantima brigada, na putu iznad sela Mešaje, gde su oni rešili da pređu reku. Trebalo je odrediti način prelaza preko Drine.

Spremajući se za ovo još ranije, prisetio sam se da sam negde čitao o »samoplovu« — trouglastom splavu, vezanom dugačkim užetom za obalu na podesnom mestu. Takav »samoplov«, pod uticajem rezultantne sile od dejstva vesla, učvršćenog na zadnjem delu, »sam« plovi nošen strujom od obale do obale, zavisno od položaja vesla. U našoj inženjerskoj komori nosili smo još iz Bihaća tanak, savitljiv čelični konopac, debljine oko 7 mm i dužine nešto preko 50 metara, dok smo potrebnu građu za splav mogli lako naći. Nemajući nikakvog iskustva u izgradnji, a pogotovu u krmarenju slobodno plovećim većim splavom, naročito ne na takvoj reci kakva je Drina kad nadode — predložio sam takvo rešenje, ograničavajući nosivost spiava na 5 ljudi.

Niko nije tražio most preko Drine odmah u ovoj fazi. Bilo je potrebno baš neko plovno sredstvo da bi se mogla brzo prebaciti manja jedinica sa zadatkom da stvori mostobran. Ipak, moje rešenje nikome se nije dopalo, uglavnom zbog male nosivosti spiava. Dok su Peko i ostali mirno diskutovali i tražili objašnjenje zašto to ne bi mogao biti veći splav, slažući se sa mnom da bi eventualni pokušaj sa slobodno plovećim splavom bio opasna i unapred osuđena na neuspeh avantura, komandant Druge proleterske brigade kategorički je izjavio da je »samoplov« igračka i da Drinu treba prelaziti ne ovde nego kod Broda, koristeći veliku zalihu građe. On je odmah nabacio i ideju prelaza, braneći je kao zamisao koju prihvata i odobrava ceo njegov štab.

Oni su rešili da od građe naprave uz našu obalu neku vrstu dugačkog spiava širine dve do tri oblice. Ovaj splav trebalo bi jednim krajem vezati za obalu a drugi, uzvodni, gurnuti ka matici, koja bi ga zanela tako da bi on stigao do druge

Tako nešto, nesumnjivo, realno je na tihoj i uskoj reci, a kod Broda Drina je bila tih dana široka preko 70 metara i brzina vode najmanje 4 m/sec. Meni je bilo jasno da ova, u suštini lepa ideja, koja je i meni dolazila u glavu, nije realna u konkretnoj situaciji. Uska traka povezanih balvana dužine preko 70 metara ne može da odoli pritisku vode. Baš u momentu kad se drugi kraj nasloni na suprotnu obalu nastupiće najjači pritisak i sve će se slomiti i otploviti niz Drinu. Situaciju je stotruko pogoršavalo i to što je u vodi kod Broda, na putu za Foču, ležala konstrukcija gvođenog mosta, koji smo srušili još u aprilu 1942. godine za vreme povlačenja iz Foče. Brzina vode stešnjene Drine na ovom mestu prelazila je 8 m/sec, kako smo to približno izmerili, i ovaj mlaz ubrzane vode derao je prema Foči dokle god se moglo sagledati.

Sve sam to objasnio. Strpljivo i dugo, obraćajući se uglavnom komandantu Druge proletherske, iznosio sam tehničke argumente i čak tu, pred njim, i računao. On je bio, međutim, uporan i kategorički je tvrdio da će on sam sve organizovati i izvesti i da mu nikakva pomoć, pogotovu moja, nije potrebna.

Na kraju ostalo je kako je on zamislio. Odlazeći, Peko mi je sam naredio da uputim inženjerce u pomoć proleterima.

Ostali smo nas dvojica — komandant Druge proletherske i ja. Nastavljam prekinuti razgovor. On sluša, rekao bih, s pažnjom. Mora da razume moje objašnjavanje, on je učitelj, ali odgovara uvek isto:

»Ma hajde, nemoj da pričaš!«

»Ma ne boj se, neće da se slomi!«

»'Ajde, bogati, nemoj da se bojiš!«

Uporan je, ali vidi se da i sam više nije tako siguran nije tako osoran u razgovoru. Činilo mi se da bi popustio, ali, izgleda, ne da mu ponos. Najzad, postavljam mu direktno pitanje:

»Zašto bi se brukao? Šta ti to treba? Zar ne osećaš da se tu radi, možda, io teškim gubicima?«

Samo je počutao, kao da je hteo nešto da izusti, ali se uzdržao, digao se polako sa mesta gde smo ležali u zavetrini i otišao. I ja sam se vratio u četvrtu.

*

Drugovi Aleksa Dejović i Ješa Popović bili su duša ovog podhvata, kad je ujutru buknuo živ rad na obali kod Broda. Ceo bataljon proletera, a možda i više, uz pomoć naših inži-

njeraca, na čelu s Omladincem, radio je po njihovim uputstvima. Rad je počeo bez ikakvog maskiranja, na potpuno otvorenom prostoru, odlično vidljivom sa četničke strane i oni su, naravno, vrlo brzo bili načisto s tim šta nameravaju partizani kad u tolikom broju rade sa tolikom građom. Uskoro su njihovi mitraljezi počeli da sipaju vatru po celoj našoj obali. Rad se sasvim usporio, ali se ipak, zahvaljujući neiscrpnj energiji i beskrajnoj požrtvovanosti Alekse i Ješe, nije prekidao. Proleter i su, naravno, morali odgovoriti na četničku vatru, pojavili se ranjenici pa i mrtvi. Sve je to veoma dugo trajalo, ali su proleter i najzad uspeli da naprave svoju drvenu plovnu stazu i da njen uzvodni kraj usmere u maticu. Uska drvena traka zaista je spojila obale Drine. Pritisak vode je savio u luk, ona je podrhtavala i u sredini, u matici, nagnula se ali se ipak držala. Trebalo ju je isprobati i dobrovoljno se javio niko drugi nego naš inženjerac Jovo Radaković. Mitraljeska vatra sa naše strane se pojačala da bi ugušila četničku, proleter i su se pripremili i, u onom oduševljenju, zaboravljajući na svaku opreznost, zgomilali na obali pred plovnom stazom, u nameri da jurnu preko nje, čim inženjerac pređe i time dokaže njenu nosivost.

Jovo Radaković je prešao desetak metara, koračajući oprezno po mokrim balvanima i u tom momentu . . . staza se prekinula i voda je ponela razlabavljene balvane. Četnički teški mitraljez ošinuo je dugim rafalom po gomili proletera na obali. Aleksa Dejović i još nekoliko drugova pali su odmah smrtno pogodeni. Nastala je opšta zabuna, svi su se razbežali, dok Jova Radaković i danas ne može da objasni kako je uspeo da se izvuče živ i zdrav.

Imao sam, na žalost, pravo — ali se Drina ipak morala preći.

Dobio sam obaveštenje da je štab divizije odlučio da pokušamo sa mojim »samoplovom« na sektoru Druge dalmatinske brigade.

Skoro ceo dan Duško, Spoja, ja i dva inženjerca tražili smo mesto pogodno u tehničkom pogledu i najzad smo se zaustavili ispod jedne okuke reke, nizvodno od Mešaje, gde je bila najmanja brzina vode i gde je uzajamni položaj obala pružao mogućnost za pogodno vezivanje »samoplova«. Voda je na ovom mestu bila veoma duboka, a široka oko 45 metara. Obe obale

su se strmo dizale 10—12 metara, što je omogućavalo lakšu odbranu prelaza i izvesnu prikrivenost. Ostali deo čete prikupljao je građu u selu. Sa Broda, udaljenog preko 7 kilometara, nije bilo moguće doneti građu.

Mirno stanje na našem sektoru bilo je prekinuto. Posle našeg neuspelog prelaza kod Broda četnici su pojačali budnost. Po danu su izdaleka, sa kosa, pazili na Drinu i stalno pripuivali, a čim bi pao mrak spuštali su se do same vode. Na mestima gde su oni, kao meštani koji dobro poznaju Drinu, smatrali da bi se mogao očekivati naš sledeći pokušaj prelaza — sedeli su u zasedama. Pred zoru su se opet peli gore.

Vreme se mutilo. Bilo je sve toplije i često je rominjala kiša. Drina se stalno držala na istom, visokom nivou i sve je govorilo da će još više rasti, a ukoliko negde gore padne jača kiša, pobesneće, kao što to samo ona može.

Sve pripreme smo vršili prikriveno, da ne bismo privukli pažnju četnika. Još za dana bile su srezane i istesane grede od kojih je trebalo posle, po noći, kod same vode, sastaviti kostur spiava, patosati ga raspolučenim oblicima, jer dasaka nismo imali, učvrstiti spremljeno primitivno veslo i vezati splav dugačkim čeličnim užetom za ogromnu bukvu, kod same vode na našoj obali, oko 40 metara uzvodno od mesta prelaza. Trouglast splav imao je u osnovi tri metra, a visina trokuta bila je oko 3,5 metara. Inženjerci su shvatili princip »samoplova«, radili su mirno i sa voljom, ali nisam primetio neko oduševljenje. I njima se činilo da je to nešto malo i sitno. Umirivao sam i sebe i njih da ćemo kod Broda napraviti plovni most, ako noćas prebacimo bataljon i stvorimo mostobran.

Noć je bila tiha i mračna. Niski oblaci dodirivali su okolne visove. Kad smo sišli do vode, mrak je bio toliki da su se prsti ispružene ruke jedva nazirali. Suprotna obala kao da nije postojala i mi smo se osećali kao da smo na obali mora. Ovaj mrak i huk vode biće nam dobra kamuflaža. Neće nas otkriti četnici.

Prenos i spuštanje građe na usku, jedva pet metara široku šljunčanu traku između vode i strme obale četnici nisu mogli opaziti. Sve se radilo bez ikakvog osvetljenja, pa čak se i govorilo prigušeno.

U ovoj gustoj pomrčini počelo je sklapanje spiava. Tu je šum neizbežan — treba raditi sekrom i čekićem. Građa je suva i čisto zvoni. Inženjerci omotavaju krpama čekice i ušice sekira. Nešto kao da se prigušuje zvuk, ali se kupe brzo cepaju

i više smetaju nego pomažu. Zvekne spuštena sekira. U onoj teskobi i mraku neko se zaboravi pa nešto glasno i dovikne.

Dalmatinci, koji su se pripremali za prelaz i rasporedili gore po obale, javljaju da se sa druge obale čuje četničko dovikivanje. Izgleda da su ipak po zvuku shvatili da se kod nas nešto sprema.

Prestali smo sa radom. Okvir spiava već je sklopljen. Počeli smo prikivati patos i to grmi, kao da udaramo u bure. Ne pomaže nikakvo prigušivanje. Većina inženjeraca izlazi gore na obalu. Slušamo i čekamo šta će četnici.

Ovde gore zaista se čuju glasovi sa one strane i to sasvim razgovetno. Može se lepo razumeti kako se oni dovikuju međusobom i psuju nam sve na svetu. Izgleda da nisu sasvim sigurni u naše namere, ali im je sumnjivo sve što se čuje odavde. Provociraju, dovikuju svašta, pa čak i kamenje bacaju preko vode.

Mi svi, kao i Dalmatinci, disciplinirano ćutimo.

Vreme odmiče. Počinje slaba kiša. Toplo je. Neki Dalmatinci predlažu da spuste dole dva-tri puškomitraljeza i da u pravcu četničkih glasova otvore vatru. Većina se, ipak, ne slaže s tim. Samo ćemo se, konačno, otkriti i nećemo ništa postići.

Čekamo i dalje. Umiruju se i četnici. Da li su otišli ili se i oni samo pritajili? Bilo kako bilo, mi moramo nastaviti. Silazimo dole i pre svega, više osećamo nego što vidimo u onom mraku da Drina naglo nadolazi. Polovina mesta gde leži naš nedovršeni splav već je poplavljena. Huk vode je jači. Inženjerci navaljuju na splav. U radu su sve sekire i čekići, pokušavaju i većim kamenjem da zakucavaju eksere, ali to uopšte ne ubrzava rad. U mraku su udarci netačni, ekseri se krive, treba ih vaditi. Nervoza obuhvata sve. Nema ništa od prikriivanja. Sve grmi oko nas.

I odjednom četnički mitraljeski rafali. Plamičci iz usta puškomitraljeskih cevi kao da su tu pored nas. Svetleća municija. Kratkim rafalima pipaju našu obalu. Nas ne pogađaju, ali se čuje kako meci udaraju levo i desno. Četnička vatra se usmeruje sve više udesno. Izgleda, ne mogu po zvuku tačno da odrede naše mesto, ali s vatrom ne prestaju. Rafali su sve duži. Čini se da su dovukli i treći puškomitraljez. Pucaju i iz pušaka. I Dalmatinci otvaraju vatru preko naših glava. Četnici prenose svoju vatru naviše, po Dalmatincima.

»Samoplov« je gotov. Vjekoslav sa nekoliko drugova žurno vuče čelično uže do one debele bukve.

Drina raste pred našim očima i huči sve jače. Omladinac i ja penjemo se gore. Četnički meci brišu iznad same zemlje. Pretrčavam brzo голу zaravan.

»Poginuo Jovo Potkonjaik!« — čujem uzbuđeni glas Omladinca iza sebe. — »Peo se za nama!«

Inžinjerci posle nekog vremena iznose telo našeg Jovice. tihog, skromnog i milog čoveka. Pod grlom mu je ogromna crna rana. Izgleda pogodio ga je ceo rafal dok je izlazio za nama gore na zaravan. Njegovo telo izvadili su iz vode . . .

Naslućuje se zora. Četnička vatra se namah prekida. Oni po svome običaju pred zoru napuštaju obalu Drine i penju se na čuke.

Pokušavamo da pokrenemo »samoplov«. Brzo sviće i tek sad vidimo kako izgleda Drina. Biće da je negde na Pivi ili na Tari pala je jaka kiša i val visoke vode sad je stigao do nas. Drina je mutna, nosi klade i čitava stabla sa granama. Matica široka, zapenjena, sva uzburkana i čak viša od okolne vode. Ovo nije visoki nego katastrofalni vodostaj.

Sumnjivo je da ćemo išta uspeti sa »samoplovom«, ali moramo pokušati, pogotovu kad četnika nema preko. Od obale do matice nema ni pet metara. Naš splav se ljuljuška na mirnjoj vodi i veslo nije u stanju da ga utisne u maticu, toliko je ona brza. Pokušavamo da ga gurnemo u maticu dugačkim motkama, ali se on odmah naginje i tone, a čelično uže se zateže kao struna čim matica dohvati ćošak spiava. Sasvim je očividno da bi svaki pokušaj da se takva Drina pređe pomoću ma kakvog plovnog sredstva ličio na samoubistvo.

»Samoplov« je, ipak, izgleda, dobra stvar, samo ne za takvu Drinu.

Dugo traju naši uzaludni pokušaji. Izlazim gore.

Iz grupe Dalmatinaca izdvaja se Ljubo Vučković. Bled, neispavan, nervozan kao i mi svi, ali, kao i uvek, govori mirno i ljubazno svojim baritonom.

»'Ajde Voloda,' ajde nešto da učiniš!«

»Ma Ljubo, vidiš i sam kakva je Drina« — odgovaram mu u istom tonu. — »Nije kriv naš »samoplov«, nego je Drina pobesnela. Preći će to za dan-dva, pa ćemo opet pokušati. Niko nas ne pritiskuje, kao ono na Neretvi.«

Okružuju nas Dalmatinci iz njegove brigade. Pada predlog da se Drina prepliva i da se prenese konopac. Sa dva konopca sa obe obale splav bi se mogao prevlačiti.

Ja sam protiv. Ne verujem da bi iko danas mogao preplivati Drinu. Ne veruje ni Lubo. I sami borci su podeljeni u mišljenju. Jedni navaljuju, drugi sumnjičavo vrte glavama.

»Evo, ja ću!« — iznenadno se javlja visok, crn, vižljast mladić.

»I ja!« — odmah za njim još jedan, niži i zdepast.

Obojica, praćeni svojim drugovima, idu odlučno k vodi. Svlače se u hodu.

Priskaču i moji inženjerci. Ubeđuju ih da odustanu od ovog, na kraju krajeva, nepotrebnog i besperspektivnog rizika. Ako preplivaju a ne uspeju da prevuku splav, ostaće goli i bez oružja na drugoj strani. Ništa ne pomaže. Ne da im ponos da odustanu sad kad su već skinuli odeću.

Jedva pristaju da ih vežemo dugačkim konopcima da bismo mogli da ih iščupamo, ako ustreba, iz ove besne matice. Dugački konopci se odmah sastavljaju od tankih uzica kojima se uvezuju tovari na samarima. Drugo nemamo ništa.

Kao sad vidim s leđa dva gola mladića kako stoje jedan pored drugog kod vode, koja juri ogromnom brzinom. Iza njih po nekoliko drugova, spremnih da zategnu konopce. Ona dvojica se kratko dogovaraju među sobom i odjednom skaču. Njihove crne glave skliznule su munjevito niz vodu.

Idućeg momenta galama, konopci zategnuti, mnogi pri-skaču u pomoć, a mnogi trče niz vodu.

Obojica su živi. Plavkasto bleđi, strašno cvokoću zubima. Jednome je tanki konopac široko rasekao kožu na grudima. Brzo ih uvijaju u šinjele i nose u kuću.

I opet neuspeh. I opet žrtve. Inženjerci su potišteni. Tih dana četa je doživela i prvi gubitak u svojim redovima.

Kao što je naglo naišla, voda je, tako isto, već posle dva-tri dana i splasnula.

U beskrajnim diskusijama svi se slažemo u jednom — prebacivanje bi se najbolje izvelo sa većim, slobodno plovećim splavom, ali ne znamo da ga sigurno napravimo, a još manje da sigurno plovimo lla njemu. Zasad nije moguće ni misliti o nekom mostu. Bez mostobrana i bez mogućnosti da prebacimo deo inženjeraca ne možemo ništa. Ipak, izgleda, ne ostaje ništa drugo nego »samoplov«. Pokušavam da smislim kako bih ga učinio stabilnijim i većim, ali ne uspevam. Izgleda, mirnija voda je rešavajući faktor u celom problemu.

Dani prolaze u neizvesnosti. . .

Najzad, jednog dana pred večer, stiže kurir štaba divizije. Sutra rano ujutru sa celom četom da budem kod sela Mašaje. Ostalo, i najinteresantnije, saznajemo, kao i uvek, od kurira, Treća sandžačka pronašla je nekog meštana, profesionalnog splavara. Prihvatio se da nas nauči kako se splav pravi i kako se vozi preko Drine.

Ujutru kod Mešaje — duži razgovor sa Radom-splavarom. On je iz nekog zaselka, tu u blizini, ima decu i ženu. Visok, koštunjav seljak, tridesetih godina, govori malo i tiho. Uzdržljiv i oprezan, ali bez trunke straha. O predstojećem prelazu govori sasvim mirno, kao o nečem svakodnevnom, i to bez nametstvene hrabrosti. Za njega i njegove seljake — to je sasvim obična stvar. Idu tako u goste. Prelaze ponekad i žene same. Odmah mu prilazim sasvim otvoreno i s poverenjem, i pridobijam za takav stav Duška i Omladinca.

Neće Rade građu sa Broda. Predebela je za splav. Savetuje nam da uputimo pešadijski bataljon na ogranke Vjetrenika, tu iznad sela. Zna on da tu ima usečene građe, suve i dobre. Niz strminu građa će se lako spustiti. Traži da oblice ne budu deblje od 20 do 25 santimetara.

Prenosim to Ljubu Vučkoviću i uskoro je bataljon krenuo uzbrdo. Kasno po podne građa je tu.

U međuvremenu Rade je sa inžinjercima nakupio leskovog pruča — to je materijal za vezivanje balvana u splavu. Naložio je vatru, greje leskovinu i nekim naročitim, većtim pokretima usukuje svaki prut. Po njegovom uputstvu naš Pajić, kovač, iskovao je u kovačnici mnogo malih splavarskih klamfica.

I mesto prelaza za njega je stvar o kojoj nema šta da se diskutuje. Tamo gde su on i svi njegovi vazda prelazili.

To mesto je ispod samog sela Mešaje, nekoliko stotina metara uzvodno od našeg »samoplova«. Korito reke ovde izgleda kao veliki četvrtast bazen — oko 200 metara dužine i oko 50—60 metara širine. Drina ulazi kroz tesnac u gornjem desnom uglu bazena, a izlazi u levom donjem uglu, kroz znatno širi prolaz. Uzak mlaz matice, lepo uobliččen sretnom konfiguracijom dna, preseca ovaj bazen po dijagonali, a sa obe strane matice velike površine mirne vode. S naše strane obale se strmo spušta u vodu, dok se sa četničke pravolinijski uzdiže u vidu velike kose ravni, prosečene u sredini uskom, obraslom jarugom, koja se pruža sve do kuća gore u strani.

Posle podne je izvedena mala artiljerijska i minobacačka priprema. Protivkolac Druge proleterske prvim hicem od tri ispaljena metka, sa odstojanja preko 2.000 metara (kako su mi to docnije pričali artiljerci) pogodio je u otvoren prozor velike kuće gde je bio četnički štab. To je bio vanredno tačan pogodak i mi svi koji smo gledali bez dogleda, ne videći eksploziju male granate unutar kuće, mogli smo se uveriti u tačnost pogotka po tome što su iz kuće odmah počeli ispadati četnici i bežati uzbrdo, preko kose, terajući tovarne konje i noseći u rukama neke zavežljaje. Ostala dva metka i desetak bacačkih mina upućeno je tamo gde su već ranije bile primećene koncentracije četnika — to je bilo sve. Nije mnogo, ali za četnike sasvim dovoljno.

Splav smo gradili opet po mraku. Noć je bila znatno svetlija, ali i širina reke između nas i četnika znatno veća, tako da je njihova vatra bila, praktično, bez značaja. Uopšte, verovatno zbog one naše artiljerijske pripreme, ove noći četnici su bili daleko manje nasrtljivi.

Pažljivo smo pratili rad splavara Rada, jer je ovaj splav, praktično, on sam izradio. Inženjerci su mu pomagali vršeci samo nekvalifikovani deo posla. Dugo, sve do posle ponoći, trajalo je prenošenje građe po mraku jer su je Dalmatinci ostavili više od kilometra daleko od mesta prelaza.

Splav je bio dugačak nešto preko 5 metara i širok 2 metra. Sve grede bile su okrenute tankim krajem napred, tako da je splav dobio trapezast oblik. Balvani su spojeni leskovim prućem prikovanim samo sa gornje strane malim klamficama. Rade je splav sastavio i zakovao na vodi, a ne na suvu. On je na vodi sam lako rukovao građom, a udarci pri zakivanju klamfica gotovo se nisu čuli. Na prednjem delu spiava namestio je po jedno veslo sa svake strane, a pozadi jedno duže veslo, kao kormilo. Sva vesla tesao je sam i nije hteo da mu to neko drugi uradi.

Na sva moja zapitkivanja zašto se radi ovako a ne onako, samo je slegao ramenima. »Tako mi to uvek radimo« — jedino mi je odgovarao. I zaista, sve što je i kako je radio davalo je utisak nečeg veoma starog, nekog vekovnog, nesvesnog iskustva. Pitao sam ga zašto brvna u splavu ne bi mogla biti čvrsto ukovana nekim daskama, kao nekim čvrstim patosom. On je energično protestovao: »Ne, ne, splav mora da bude živ!« Nisam mogao shvatiti tehničku suštinu ovog argumenta, ali vežjem da to ima neki značaj u praksi splavara.

Prelaz je počeo ujutru, oko 6 časova. Sunce je obasjavalo ceo predeo i vreme je bilo neobično lepo, a sam kanjon Drine bio je do vrha ispunjen gustom, belom maglom. Nigde drugo? ni trunke magle i ovaj redak prirodni fenomen neobično nam je išao naruku. Četnici, po svome običaju, već su bili napustili zasede pored vode, a od magle nisu videli šta smo pripremili, niti su odozgo, sa čuka, išta mogli primetiti. Prelaz se mogao vršiti sasvim komotno i bezbedno.

Na splav su stali prvih sedam Dalmatinaca sa puškomi-traljezom. Toliko je Rade dozvolio. Na prednjim veslima radila su dva Dalmatinca a na krmi sam Rade. Prema tome, opšta nosivost spiava bila je deset ljudi.

Naređujući veslačima da veslaju što jače, Rade je uputio splav uzvodno, mirnom vodom pored naše obale. Na kraju onog bazena, u njegovom desnom donjem uglu, sa nekoliko jakih i veštih zamaha kormila, on je okrenuo splav i u luku ušao u maticu u gornjem desnom uglu. Dohvaćen maticom, splav je jurnuo nizvodno po dijagonali bazena i proleteo pored nas. Ništa ne shvatamo i već mislimo da ćemo doživeti nov neuspah, kad Rade, gotovo u samom donjem levom uglu bazena, snažnim trzajem kormila iščupa splav iz matice i opet ga u luku ubaci u mirnu vodu s one strane matice, vičući veslačima da grabe što jače. Splav se, opet uzvodno, polako primicao mestu pristajanja na suprotnoj obali. Izlazak Dalmatinaca nije trajao ni desetak sekundi i oni su, verovatno prema ranijim uputstvima, zamakli nekuda uzbrdo u maglu. Na povratku — isti manevar, samo u drugom pravcu. Cela tura trajala je 8 do 10 minuta. Za jedan čas moglo se prebaciti 40 do 50 ljudi.

Koliko li je stotina godina trebalo ljudima da otkriju ovaj, u tehničkom smislu, jedino opravdan način prelaska matice Drine na splavu. Da se splav ne bi prevrnuo, potrebno ga je čitavih dvesta metara postepeno pomerati sa jedne na drugu stranu matice, koja nije šira od desetak metara. To je zaista »realno tehničko rešenje na nivou raspoloživih materijalnih sredstava« — opet se prisećam reči druga Tita. I koliko li je života bilo žrtvovano u toku sticanja ovog iskustva, da bismo se mi sad mogli sasvim sigurno prebacivati preko Drine na splaviću koji i ne liči na neko solidno plovno sredstvo. Osetio sam poštovanje prema našem Radu-splavaru, nosiocu istinske narodne mudrosti, koji je svoje iskonsko umenje na tako skroman, ali i tako hrabar način, stavio u službu našeg velikog poduhvata.

Izašao sam gore iz magle. Pridružujem se Peku Dapčeviću, koji sa svojim štabom, sa puta iznad sela Mešaje, posmatra suprotnu obalu. Kod četnika nema nikakve uzbune, oni uopšte i ne znaju šta mi radimo. Lunjaju između kuća.

Komandant Druge dalmatinske brigade Ljubo Vučković oprašta se i lakim, žurnim koracima silazi dole na prelaz. On će lično rukovoditi dejstvom ove prve grupe, sa kojom će sad da pređe na drugu stranu.

Dan je blistavo sunčan i topao. Nešto posle 8 časova magla iznad Drine počela je da se komeša, da se diže u dugačkim pramenovima i da iščekzava u toplom vazduhu.

Uz jarugu sa one strane penju se naši Dalmatinci. Lepo se vidi i bez dogleda — tako je to sve blizu — kako promiču sure pognute ljudske prilike između grmova. Razaznaje se i Ljubova prilika po onom njegovom kožnom kaputu. Gledamo odavde kao neki dobar film na širokom platnu.

Odjednom, pri samom vrhu jaruge, ispod kuća gde su bili četnici, zapraštase ručne bombe. Istog momenta nekoliko teških minobacača sa naše strane izbacije seriju mina za podršku Dalmatinaca. Okršaj bombama bio je kratak, ne verujem da je trajao više od nekoliko minuta. Posle toga — puščana vatra i mitraljeski rafali. Postepeno i to se smirilo. Četnici su pobjegli.

Na prebacivanju se radi neumorno i istim tempom. U onom kratkom okršaju sa četnicima neki zalutali metak ranio je Rada-splavara. Pogodio ga je u nogu, ali kost nije dotakao i on uopšte nije napustio rad. Obustavio je prevoženje samo dok su ga naši previli.

Dalmatinci su već shvatili suštinu krmarenja splavom ali Rade i dalje stoji na splavu i pazi. Njihove posade su se smenjivale, a on nije napustio splav do kraja.

Oko podne prebacujemo se i mi, inženjerci. Ispod sela na drugoj obali videli smo i ranije veliku gomilu oblica. Idemo da izgradimo još jedan splav.

Poneli smo leskovo pruće i inženjerci su do u detalje ponovili sve što su naučili noćas od Rada.

Splav je bio skoro 9 metara dug i nešto preko 3,5 metra širok. Od miline inženjerci su postavili na njemu katarku sa malom crvenom zastavicom.

Još za videla na mesto prelaza stigao je i ovaj veliki splav, koji je mogao prevesti 25 ljudi ili 4 tovarna konja. Rade je isprobao njegovu manevarsku sposobnost, popravio nešto

feod krme i odobrio ga. Na splav se ukrcala dalmatinska posada, a Rade je produžio da vozi svoj mali splav.

U toku narednih 48 časova, sa oba spiava, bili su prebačeni svi borbeni delovi Druge divizije. Rade je s neprikrivenim ponosom prebacio Peka Dapčevića i Mitra Bakica i otišao hramajući kući.

Četa je sad mogla da se smesti na Brodu. Inžinjerci su očistili dve veće sobe u napuštenoj radničkoj baraci, zatvorili daskama i terpapirom razbijena okna i mi smo dobili »svoju kuću«. Imali smo »palače« bez slame, dobre peći i neograničenu količinu drva i to je bilo sasvim dobro. O Radu su svi govorili s poštovanjem.

Preko telefonske veze sa našom hau'bičkom baterijom, koja je bila smeštena negde pored puta Foča — Miljevina, Terzić mi je poručio iz Govze da se kod Broda izgradi most preko Drine za osiguranje dejstva Druge divizije i za kretanje ranjenika. O mostu sam mislio i sam, i sad je bila prilika da pokušamo.

Na Brodu smo imali sve što je bilo potrebno za izgradnju plovnog mosta, kako sam ga ja zamislio — dugačke, debele žičane konopce, debelu suhu građu, debele daske, klamfe itd.

Mesto za most izabrao sam uzvodno od starog, srušenog mosta. Konstrukcija je zajazila rečni tok i nešto usporila vodu iznad mosta. Tu je voda postala mirnija, ali i dosta široka, dok je ispod mosta, gde su pokušavali proleter i, bila uža, ali znatno ubrzana.

Najpre je trebalo razapeti između obala glavni, noseći žičani konopac. U skladištu smo našli čelični konopac dug oko 130 metara i debeo 30 mm i dovukli ga na obalu. Nekoliko inžinjeraca prešlo je na drugu stranu Drine splavom kod Mešaje. Obalom su došli preko puta nas. Jedan od njih i jedan sa naše strane spustili su se preko srušene konstrukcije tako da ih je delilo svega oko 20 metara strahovito brze vode. Sa naše strane prebačen je kamen, koji je preneo kraj tankog konopca. Pomoću njega je prevučeno ono naše tanko čelično užo kojim smo vezivali »samoplov«, a užetom kraj debelog, čeličnog konopca. S velikim naporom inžinjerci su uspeali da prevuku na onu stranu toliko ovog konopca da su ga mogli omotati oko

jedne veće šiljate stene, koja je štrcala vertikalno na samoj ivici suprotne obale. Težak konopac je potonuo na dno reke. Trebalo ga je nategnuti bar toliko da se podigne do površine vode, međutim napori cele čete nisu bili dovoljni. Neko od inženjera je predložio da potražimo u selu par volova u jarmu, da kraj konopca vežemo za jaram i da ga tako izvučemo. Prošlo je dosta vremena dok su se volovi pronašli, ali najzad, već posle podne, konopac je bio nategnut i vezan sa naše strane za jednu bukvu.

Za konopac, koji se pružao ispod same vode, inženjerci su počeli prikivati jednim krajem balvane na odstojanju oko 1,5 metar jedan od drugog. Svi balvani su bili orijentisani paralelno toku vode i svi su bili, naravno, sa nizvodne strane konopca. Preko balvana postavili smo mosnice od tanjih oblica, a preko njih patos od debelih dasaka. Most je rastao postepeno, balvan za balvanom, od naše prema suprotnoj obali. U celini, to je bila imitacija pontonskog mosta u kojem su ulogu pontonskih čamaca imali debeli balvani dugi 6—7 metara.

Postavljen malo ukoso, most je bio dug oko 78 metara sa širinom patosa od 2 metra. Izgledao je kao uska, mala izvijena traka i bio je veoma stabilan, zbog velike dužine nosećih balvana, i uopšte čvrst i solidan. Inženjerci su postavili i ogradu sa obe strane.

Ceo rad na isgradnji ovog mosta, sa prenosom materijala, trajao je oko 36 časova.

Iako je posle prelaska Druge divizije na našem sektoru uspostavljeno zatišje, mi smo, ipak, na desnoj obali ostavili inželjersku patrolu u zasedi u starom italijanskom bunkeru kod srušenog mosta, a na našoj — mitraljez u prozoru napuštene kuće za eventualnu podršku zasede. Bili smo, ipak, suviše blizu Foče.

Prema mojim proračunima trebalo je da nosivost mosta bude oko 200 kg po dužnom metru, bez primetnog tonjenja balvana. I zaista, kad su već sutradan preko njega krenule bolnice i prešla brdska artiljerija Druge divizije, most je sasvim lako izdržao ovo opterećenje i po njemu se išlo bez ikakvih predostrožnosti i sasvim normalno.

Najveći ispit položio je naš most kad su preko njega prenete rastavljene haubice. Zapravo, demontirane su bile samo cevi i, kao najteži delovi (mislim oko 1000 kg), prevučene preko mosta pomoću konopaca. Ispod cevi most se veoma elastično

ugibao i tonuo toliko da se voda prelivala preko patosa, ali se odmah vraćao u normalan položaj čim bi se cev pomerila napred.

Udobno prebacivanje ranjenika preko Drine trajalo je samo nekoliko dana. Iako je Druga divizija rasterala i potisnula četnike, ipak je na terenu ostalo dosta elemenata koji su, izgleda, obavestili italijanski garnizon o Foči o našem mostu. Sami Italijani nisu uopšte izlazili iz svog utvrđenja.

Iznad naših glava opet se pojavila nemačka avijacija, a bolnice su bile primorane da prelaze Drinu samo po noći.

Dva dana su piloti nemačkih »dornijea« potrošili u traženju našeg mosta i, po svojoj prilici, u iznalaženju pogodnog pravca za njegovo nadletanje i određivanju najpovoljnije pozicije za bombardovanje. Sa okolnih kosa, gde smo se peli svako jutro da ne budemo baš na meti, lepo su se mogli primetiti ti njihovi napori. U toku ova dva dana oni su bacali bombe svuda, pa i na Brod, samo ne na most, ali su ga bezbroj puta nadletali iz raznih pravaca i na raznim visinama.

Teškoća je, očevidno, bila u tome što je most bio u tesnacu između visokih planina i aviona nije mogao da se spusti nisko prilikom bombardovanja, a sa velike visine ova uska sivkasta tračica praktično se nije videla.

Najzad, trećeg dana, sva pažnja nemačke avijacije bila je prikovana za naš most. Od ranog jutra do pred mrak »dornije« su se smenjivali iznad njega. Cesto su leteli u grupama po dva i tri i bez prestanka ga bombardovali, bacajući bombe svih težina sa raznih visina i iz raznih pravaca.

To je trajalo neprekidno pet dana.

Sa kosa smo videli da oni nikako ne mogu da pogode most. Bombe, naročito one teže, retko su padale bliže od dvadeset metara od mosta, a kad bi se to i desilo, on bi se samo jače zaljuljao na talasima uzburkane vode i opet bi se umirio. Svako veče po odlasku aviona inženjerci bi ga pregledali i sem ponovnog prikucavanja poneke pomerene patosnice, nikakve druge opravke nije trebalo vršiti. Međutim, u balvanima koji su nosili most bilo je sve više gelera od bombi i mitraljeskih metaka. Van svake sumnje, pravi pontonski most dosad bi sigurno bio potopljen. Njegovi čamci bili bi probušeni. Naš most na balvanima sasvim dobro se odupirao takvom ranjavanju i plivao je i dalje.

Ranjenici, prikupljeni u toku dana iznad Broda pored Bistrice, nastavljali su prelaženje Drine po noći, a ujutru —

sve iznova. Vreme je, kao za inat nama, bilo veoma pogodno za avijaciju — vedro, sunčano i gotovo bez vetra.

Bilo nam je jasno da se naš most može uništiti samo kidanjem glavnog čeličnog konopca, obaranjem bukve na našoj strani ili razbijanjem kamena na suprotnoj obali, za koje je most bio vezan. Međutim, sudeći po svemu, verovatnoća takvih preciznih podataka bila je veoma mala i mi smo sa velikim uživanjem posmatrali nemoć ove silne avijacije pred našim elastičnim i otpornim mostićem.

Mnoge tone bombi bacili su Nemci sasvim uzalud. Otišlo je i mnogo njihove mitraljeske municije. I samo jednog dana našli smo pored obale ogromnu količinu krupne mrtve ribe. To je bila jedina šteta od dugotrajnog bombardovanja.

Najzad, kasno po podne petog dana, jedan »dornije« kao poslednji napad toga dana, izvršio je vratolomno obrušavanje na most, uz očevidan ogromni rizik, jer se jedva izvukao brišući iznad same šume na kosama pored Drine. On je bacio čitav tovar malih bombi i prosto je prekrrio njima celo područje našeg mosta.

»Pogodio! Pogodio!« — povikao je neko pored mene, psujući žestoko.

Gledam u most sa visine. Ništa, dobro je. Na srednjem delu, kao da je nestalo u dužini desetak metara, ali ostalo sve stoji na mestu. Znači, konopac je čitav, a to je glavno.

Za nekoliko časova rada, ogorčeni ali i sretni, inženjerci su ubacili nekoliko novih balvana na mesto onih koje su bombe otkinule od konopca, namestili nove mosnice i patos. Izgleda da je na patosu eksplodiralo odjednom više malih bombi.

Sutradan avijacija više nije napadala naš most. Ranjenici su, ipak, i dalje prelazili preko njega samo u toku noći.

*

Situacija se menjala. Nemci su, izgleda, preduzeli nešto od Sarajeva. Terzić poručuje preko kurira da hitno izgradimo još jedan most preko Drine negde oko Sćepan-Polja, blizu mesta gde se sastaju Tara i Piva, a ovaj most kod Broda da pripremimo za rušenje. Spoja sa nekoliko drugova ostao je da izvrši taj zadatak, a svi ostali su odmah krenuli.

Tu je Drina uža, ali i nezgodnija. Voda je nemirna i neujednačena. Tara i Piva još se nisu potpuno izmešale i onog dana kad smo stigli tamo, voda uz desnu obalu bila je žućkasta

zbog kiše na Tari, a voda Pive, čista i zelenkasto plava, tekla je uz našu, levu obalu. Drinska matica se stvarala na sastavu ove dve vode i odmah postajala brza i uzburkana.

Nema velikih mogućnosti za izbor mesta za most. Sa one strane kod vode raste samo jedna jedina jaka i debela bukva, kod samih Bastasa. Desno i levo, koliko god oko hvata, obala je vertikalno odsečena stena i samo na ovom mestu preseca je uska jaruga i tu je izrasla bukva. Raste na golom kamenu i ogromne debele žile ulaze u pukotine. Znali smo da i debelo stablo na golom kamenu ne stoji čvrsto kao u zemlji, ali drugog izbora nije bilo. Sa naše strane obala je plitka i obrasla dobrom šumom. Tu, malo nizvodno ušće je Sutjeske i mi smo je prešli idući sa Broda, preskačući sa jednog na drugi veliki komad stene, koje je Sutjeska dogurala ovamo iz svoje klisure. Na ušću Sutjeska je bila razlivena i onog dana nije bila dublja od pola metra, ali užasno hladna.

Zadovoljni smo što se sav potrebn materijal našao tu, na obroncima Vučeva — obla građa, debele, tesane talpe pa čak i debeli, dugački žičani konopac, ostavljen u šumi.

Prikupljajući materijal inženjerci su našli nekog starog seljaka. On im je pokazao gde je u šumi ostao čelični konopac. Pita ih:

— Šta će vam to?

— Pa most da gradimo, čiča.

— 'Ajde sinko, mnogi su to dosad pokušavali, ali kao što na ovom mestu nikad nije bilo mosta preko Drine, neće ga ni sad biti. Ne daju to Piva i Tara. 'Ajte vi drugim pravcem!

Naši se smeju. Pozivaju seljaka da se prošeta preko našeg mosta kad bude gotov. Pitaju u šali bi li on častio?

Stari menja ton. Mirna i vesela uverenost inženjeraca pokolebala ga je. U razgovoru se ispostavlja da bi on i te kako želeo da pređe Drinu i to sa ovcama.

— Evo, uzmite koju god hoćete ovcu, ako me pustite da preteram stado!

Inženjerci se pogađaju:

— Pa zar samo jedna ovca? Vredelo bi bar još jedno jagnje!

Na tome je i ostalo. Na rastanku mu kažu neka on sam pazi kad most bude gotov, jer neće imati vremena da ga traže.

Drina je tu široka oko 40 metara. S one strane stalno, u grupama i pojedinačno, prolaze naši bolesnici i ranjenici koji su prešli Drinu prošle noći preko našeg mosta kod Broda. Inži-

njerci se dovikuju sa njima i mole ih da prihvate kamen sa tankim konopcem. Jedan se nevoljko spušta do vode i, posle nekoliko pokušaja, naš kamen mu pada pred noge. On prevlači s mukom, jer mu smeta brza voda, naše tanko čelično užje i veže ga za bukvu. Za prebacivanje teškog žičanog konopca inženjerci prave mali splav, vežu ga za kraj tankog čeličnog užeta, a na splavu slažu u spiralama desetak prvih metara teškog konopca. Njihova inicijativa, posle one strašne škole na Neretvi i dosadašnjeg iskustva na Drini, toliko se razigrala da mene gotovo ni o čemu i ne pitaju, nego samo obaveštavaju o svojim dosetkama. Oni hoće, ipak, da ostvare ideju »samoplovac«. Jovan i Nikola Radaković otiskuju splav od obale i veslom na zadnjem kraju daju mu pravac. Sa naše strane debeli konopac se popušta kako se splav udaljava. Matica je dohvatila splav, on se naglo i opasno nagnuo, čujemo vrisak sa njega, ali održao je ravnotežu i preskočio maticu. Dalje je sve išlo lako i brzo.

Most — isti kao kod Broda. Dugačak oko 40 metara. Izgrađen za jednu noć. Ovi bistri mladići gradili su ga kao nešto obično i dobro poznato.

Voda je ipak prejaka. U sredini most je mnogo savijen i nagnut i stalno podrhtava i vibrira pod pritiskom vode.

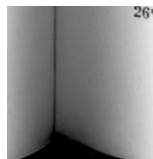
Onaj čiča došao je još prije sunca, kad su inženjerci prikucavali poslednje daske patosa. On nije bio samo iznenađen, nego zaista preneražen. Nikad se tu nije mogao postaviti most, on to već decenijama zna, i evo — sad je osvanuo prekonoc. Kaže da on uopšte nije smatrao za Zbilju onu inženjerijsku šalu sinoć, ali potreba da pretera ovce bila je tako velika da je zanoćio kod nekih seljaka u blizini, samo da bi se odmah ujutru uverio da od mosta nema ništa, pa da se više ne sekira.

Nakon dva-tri sata — evo ga sa ovcama. Basta odmah odvaja jagnje. Seljak nudi i ovcu. On je to obećao.

— Eno, uzmite onu tamo — pokazuje nam hromu, mršavu ovcu na kraju stada. Seljak je seljak.

Nismo mu je uzeli. Trebaće mesa i našim ranjenicima, a seljak tera ovce baš tamo gde i treba — prema selu Bobovu, kuda kreću ranjenici, pa i neke jedinice.

Okolo podne vraćaju se naši sa Broda. Iako sam im pričao kako nisam uspeo pre godinu dana, baš tu na Tari, da presečem eksplozivom žičane konopce mosta i savetovao da to i ne pokušavaju, nego da ih seku običnom sekirom, ipak su oni utrošili svu rezervu eksplozivu i, naravno, uzalud izgubili i eksploziv

i vreme. Već pod vatrom oni su presekli sekirom konopac i voda je u tren oka smotala i odnela sve njegove ostatke.

Sutradan, rano ujutru, pored mosta je prošao drug Tito na putu iz Govze za Kruševo. Primitili smo ga kad je preskakao one stene na ušću Sutješke.

Ceta se smestila na suvoj uzvišici pored Drine, kod samog mosta. Spavali smo na gomili suvog, lanjskog granja.

Ranjenici prelaze preko našeg novog mosta. Sad idu preko Vrbniče . . .

Vreme je najzad sasvim toplo, letnje. Odmaramo se kako možemo. Inžinjerci održavaju partijski sastanak. Raspravljaju neke unutrašnje zadevice, koje nisam ni primetio, iako sam s njima neprekidno.

Posle sedam-osam dana vreme se promenilo. Ponekad padne i kratka, plaha kiša. Oko nas kao da je zatišje, puška se ne čuje ni izdaleka. Ali nekako, kao nekim šestim čulom, osećamo da smo opet na pragu teškog perioda. Neki prezdraveli proleter, koji su zanoćili pored naše »inžinjerijske« vatre, pričaju da su dobili pravac da traže svoje jedinice čak kod Sinjajevine. Neće da idu preko našeg novog mosta, nego će preko Pive kod Kruševa, preko onog visećeg mosta, koji smo izgradili u aprilu 1942. i srušili na polasku za Krajinu. Četnici su ga opravili za svoje potrebe i eto, opet se mi njime služimo.

Posle ponoći poče jaka kiša sa grmljavinom, a u zoru Drina je opet naglo pobesnela. Ovoga puta jaka kiša se sručila 11a Pivu. Znamo po tome što je sad pored naše obale voda »kao oranje« i toliko snažna i visoka da je potisnula maticu sasvim uz suprotnu obalu. Svi smo kod mosta. U sredini on se sasvim nakrenuo, daske patosa stoje skoro vertikalno, i to još više povećava pritisak vode. Bukva sa one strane sitno drhti svim grančicama. I odjednom, bez ikakvog treska, tako reći »bezglasno« — ona je klonula i naš most je nestao. Presekli smo čelični konopac i sa naše strane. Neka ide sve zajedno. Žao je inžinjercima, most bi još bio koristan, ali šta ćemo?

Oko nas se prikupila grupa ranjenika, koji su nameravali da jutros nastave put za Bobovo preko našeg mosta. Posmatraju sve to bez ikakvog uzbuđenja — suviše su izmučeni da bi ih moglo ma šta uzrujati. Samo pitaju kuda sad treba da krenu. Pokazujemo im put za Kruševo i oni sasvim mirno, potpuno bezizrazna lica, kreću tamo.

Četa se sprema za pokret. Nismo tu više potrebni. I po običaju šala mora da padne:

»Dobro je što je onaj čiča već daleko odmakao. Sad bi on bio u pravu!«

Preko visećeg mosta na Pivi kod Kruševa, preko Tare kod Uzlupa, četa je stigla na Bitijsko polje, iznad Zlatne Tare. Na polasku nam je rečeno da tu treba da se odmorimo i da se okrepimo u bogatijim selima.

U dobrim kućama, na mlečnoj hrani, dobro smo se odmorili nekoliko dana, a onda, jednog jutra, kurir iz Vrhovnog štaba donese naređenje da odmah krenemo u Zabljak.

To je bio, u stvari, početak pete ofanzive.

Ing. Vladimir SMIRNOV

